

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

**«Το βαρύ ιππικό στον βυζαντινό στρατό κατά το 2ο μισό
του 10ου αιώνα»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του

Γεωργίου Σ. Γιάνναρη

Διπλωματούχου Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του
Πανεπιστημίου Αιγαίου
(2010)

Επιβλέπων Καθηγητής : Δημήτριος Θ. Βαχαβιάλος, Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας.

Συνεπιβλέπον/οντες : Απόστολος Καρπόζηλος, Ομότ. Καθηγητής
Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Σοφία Καπετανάκη, Μ. Επίκ. Καθηγήτρια
Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Μυστράς, Μάρτιος 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	2
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΦΡΑΚΤΩΝ ΙΠΠΕΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ 10ο ΑΙΩΝΑ.....	9
1. Το ιππικό και ο ρόλος του.....	9
2. Το «βαρύ» ιππικό και η υιοθέτηση του από τον ρωμαϊκό στρατό.....	11
3. Η πορεία των καταφράκτων στον βυζαντινό στρατό μέχρι τον 10ο αιώνα.....	13
4. Ο 10ος αιώνας και η αλλαγή στρατηγικής. Η «αναβίωση» των καταφράκτων μέσα από τα στρατιωτικά εγχειρίδια.....	17
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΚΑΤΑΦΡΑΚΤΟΙ ΤΟΥ 10ου ΑΙΩΝΑ.....	19
1. Εξοπλισμός και εμφάνιση: οι διαθέσιμες πηγές.....	19
2. Αμυντικός εξοπλισμός.....	20
3. Επιθετικός εξοπλισμός.....	30
4. Οι ίπποι.....	32
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
ΟΙ ΚΑΤΑΦΡΑΚΤΟΙ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ.....	33
1. Η παράταξη των καταφράκτων.....	33
2. Η θέση μέσα στο στράτευμα.....	35
3. Ο ρόλος τους στην μάχη.....	37
4. Ο μηχανισμός της εφόδου.....	40
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΦΡΑΚΤΩΝ.....	47
1. Οι απόψεις για την στρατολόγηση των βαριά οπλισμένων ιππέων.....	47
2. Η τύχη των καταφράκτων στους μετέπειτα αιώνες.....	51
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	55
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	58
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	68

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην μακράιωνη ιστορία της, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήρθε σε επαφή και σύγκρουση με πολλούς διαφορετικούς λαούς, λόγω και της καίριας γεωγραφικής και στρατηγικής θέσης της. Παρ' όλα αυτά επέδειξε μία αξιοσημείωτη αντοχή, όπως μαρτυρά και η διάρκεια της μέσα στο χρόνο. Κληρονομώντας τις διοικητικές και στρατιωτικές δομές, ακόμα και την επεκτατική - οικουμενική νοοτροπία από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αποκτούσε ένα σημαντικό πλεονέκτημα σε σχέση με τους «βάρβαρους» αντιπάλους της. Ωστόσο, τα παραπάνω έρχονταν σε ισορροπία από την εξασθένιση της παλαιάς μιλιταριστικής ρωμαϊκής λογικής, καθώς και από την γενικότερη αποστροφή της βυζαντινής κοινωνίας στην ιδέα του πολέμου¹. Πράγματι, σε σχέση με τους περισσότερους εχθρούς τους, οι Βυζαντινοί ήταν λιγότερο πολεμοχαρείς. Αυτό φαινόταν τόσο στους απλούς κατοίκους της Αυτοκρατορίας, οι οποίοι, αμέτοχοι και αποκομμένοι από την διοίκηση, δεν θεωρούσαν τον πόλεμο δική τους υπόθεση, όσο και στην γενικότερη φιλοσοφία του κράτους που, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, εκφραζόταν με την προσπάθεια για διατήρηση των κεκτημένων. Η διπλωματία συχνά ήταν η πρώτη λύση, αλλά όταν αυτή αποτύγχανε, ο πόλεμος γινόταν αναπόφευκτος. Η κεντρική εξουσία τότε στηριζόταν στην γενικότερη οργάνωση και τις δοκιμασμένες τακτικές του στρατού της και όχι στους συχνά αδιάφορους για τον πόλεμο, αναγκαστικά στρατολογημένους υπηκόους της².

Ως αποτέλεσμα αυτής της λογικής, η Αυτοκρατορία βρισκόταν πιο συχνά σε αμυντική θέση έναντι των αντιπάλων της. Μη έχοντας την πρωτοβουλία των κινήσεων, τις περισσότερες φορές, αναγκαζόταν να προσαρμόζεται διαρκώς στον τρόπο πολέμου και τις τακτικές των εχθρών της, να υιοθετεί από αυτούς στοιχεία και να τα εντάσσει στη δική της στρατιωτική παράδοση. Ένα από αυτά ήταν και το βαρύ ιππικό με την μορφή των *κατάφρακτων* ιππέων. Αν και οι αρχαίοι Ρωμαίοι δεν φημίζονταν για τις ιππευτικές τους ικανότητες, ωστόσο άρχισαν ήδη από τον 2ο αιώνα μ.Χ. να δημιουργούν τέτοια σώματα στον στρατό τους, επηρεασμένοι από λαούς στα ανατολικά τους σύνορα³. Όντας το πλέον ισχυρό κράτος της εποχής της, η Ρωμαϊκή – Βυζαντινή αυτοκρατορία είχε την δυνατότητα να τελειοποιήσει αυτούς

---

1 Haldon (2001) 13-14.

2 Κόλιας (1989α) 464-465.

3 Λάζαρης (2015) 137.

τους τύπους στρατιωτών, όμως οι καταστάσεις δεν το επέτρεπαν πάντα. Εσωτερικοί ή εξωτερικοί παράγοντες δημιουργούσαν εποχές ακμής και παρακμής για το κράτος που είχε συνδέσει την μαχητική ικανότητα του στρατού του με την κατάσταση της κεντρικής εξουσίας⁴.

Όμως, μεγάλο ενδιαφέρον από στρατιωτικής άποψης έχουν οι λίγες αυτές περιόδους κατά τις οποίες, το Βυζάντιο πέρασε στην επίθεση. Είναι οι στιγμές που το κράτος ξυπνούσε από τον «λήθαργο» της εσωστρέφειας και άλλαζε την ισορροπία των δυνάμεων. Μία τέτοια στιγμή είναι «η εποχή των κατακτήσεων», που θα αρχίσει την περίοδο του Ρωμανού Β΄ (959-963) με τις στρατιωτικές επιτυχίες του Νικηφόρου Φωκά (963-969). Αυτή θα συνεχιστεί την περίοδο του Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή (969-976) και θα κορυφωθεί επί της βασιλείας του Βασίλειου Β΄ (976-1025)⁵. Το ενδιαφέρον για εκείνα τα χρόνια είναι έντονο, καθώς παρουσιάζουν το καλύτερο δυνατό που μπορούσε να πετύχει το βυζαντινό κράτος στον στρατιωτικό τομέα, εκμεταλλευόμενο τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που είχε σε οργάνωση, διοικητική δομή και πόρους.

Όλα τα παραπάνω είχαν και τον αντίστοιχο αντίκτυπο και στους στρατιώτες που ήταν οι φορείς αυτών των επιτυχιών. Ειδικά οι πιο επίλεκτοι από αυτούς ωφελούνταν έντονα από την στροφή της προσοχής της πανίσχυρης κεντρικής εξουσίας πάνω τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το βαρύ ιππικό της περιόδου, οι στρατιώτες του οποίου είχαν την ίδια ονομασία με τους προκατόχους τους της ύστερης αρχαιότητας: *κατάφρακτοι*.

Οι *κατάφρακτοι* του 10ου αιώνα, πιο συγκεκριμένα από το 2ο μισό του έως τις αρχές του 11ου, αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Ο λόγος που επιλέχθηκαν προς μελέτη είναι γιατί ήταν το κατ' εξοχήν επίλεκτο παράδειγμα στρατιώτη που μπορούσε να επιδείξει το Βυζάντιο όσον αφορά την εμπειρία, την εκπαίδευση αλλά και τον εξοπλισμό⁶. Στελέχωναν έτσι το πλέον ακριβό στην συγκρότησή του σώμα, είχαν καθοριστικό ρόλο στο πεδίο της μάχης και, παράλληλα, εξετάζονται στα πλαίσια μίας περιόδου αποδεδειγμένων επιτυχιών. Υπό αυτό το πρίσμα, φαίνεται πως αποτελούν την καλύτερη «ενσάρκωση» της βυζαντινής στρατιωτικής μηχανής στην καλύτερη στιγμή της.

---

4 Haldon (2001) 15.

5 Ostrogorsky (1963) 163-197.

6 Θεοτόκης (2018α) 207.

Η παραπάνω υπόθεση στηρίζεται και στην διαφαινόμενη «συγγένεια» που παρουσιάζουν με το ευρωπαϊκό βαρύ ιππικό των κατοπινών αιώνων, τους Δυτικούς ιππότες οι οποίοι αντιπροσώπευαν την καλύτερη ποιότητα στρατιωτών της εποχής τους. Πράγματι, ο «ιππότης με την απαστράπτουσα πανοπλία» αποτελούσε πάντα μια δημοφιλή μορφή προσελκύοντας την προσοχή αρκετών ιστορικών που τον ταύτιζαν με την εποχή του Μεσαίωνα⁷. Παρομοίως, πολλοί ερευνητές που είχαν ως επίκεντρο των μελετών τους την βυζαντινή ιστορία, επικεντρώθηκαν με ανάλογο ενδιαφέρον στους *κατάφρακτους*.

Η έρευνα σχετικά με τους *κατάφρακτους* εντάσσεται συνήθως στη γενικότερη μελέτη της στρατιωτικής ιστορίας του Βυζαντίου, για την εξεταζόμενη περίοδο, τόσο σε θέματα οργάνωσης και τακτικής, όσο και σε στοιχεία που αφορούν στους στρατιώτες και τον οπλισμό τους. Ξεχωριστή είναι η εργογραφία του John Haldon με σειρά δημοσιεύσεων που πραγματεύονται μεγάλο εύρος αντικειμένων σχετικά με τους στρατούς της περιόδου. Το ενδιαφέρον επεκτάθηκε σχετικά πρόσφατα και σε θέματα που αφορούν τον υλικό πολιτισμό⁸. Στο πεδίο του οπλισμού, σημαντική είναι η συμβολή του Ταξιάρχη Κόλια με το έργο του *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* που εκδόθηκε το 1988 και αποτελεί ίσως την πιο εκτεταμένη εργασία στον συγκεκριμένο τομέα, αποτέλεσμα εμπειριστατωμένης μελέτης των βυζαντινών πηγών⁹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η έρευνα του Timothy Dawson ο οποίος με μια σειρά δημοσιεύσεων από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 έχει συμβάλει στο να αλλάξουν ή να ανασκευαστούν προηγούμενες προσεγγίσεις στον βυζαντινό εξοπλισμό¹⁰. Η έρευνά του δεν περιορίζεται στις γραπτές πηγές, αλλά επιχειρεί παράλληλα και μία πειραματική προσέγγιση με ανακατασκευές εξοπλισμού και αναπαραστάσεις όπου γίνονται δοκιμές και επιβεβαιώνονται ή όχι οι όποιες υποθέσεις. Επίσης, άξια αναφοράς είναι και η εργασία του Piotr Grotowski¹¹ στην οποία επιστρατεύονται οι εικονιστικές πηγές, πάντα σε συνδυασμό με τις γραπτές ή αρχαιολογικές. Η έρευνα

---

7 Morillo (1999) 45· Wojnowski (2012) 195.

8 Κόλιας (1989β) 17, αναφερόμενος στην δεκαετία του 1980.

9 Για μια πρόχειρη αξιολόγηση βλ. Dawson (1998) 38-39. Αξίζει να αναφερθεί η κριτική στάση που έχει ο Dawson απέναντι στο έργο του Κόλια, κυρίως λόγω του ότι ήταν το μοναδικό, μέχρι τότε, στο συγκεκριμένο πεδίο, με αποτέλεσμα κάποια λάθη του (σύμφωνα με τον Dawson) να αναπαράγονται άκριτα από μεταγενέστερους συγγραφείς.

10 βλ. McGeer (1995) xx, όπου αναφέρει το έργο του Dawson στον πρόλογο της ανατύπωσης (2008).

11 Grotowski (2010).

σχετικά με την τακτική χρήση και τον τρόπο πολέμου των *καταφράκτων*, αλλά και γενικότερα με το φαινόμενο του πολέμου κατά την προς εξέταση περίοδο, ενισχύθηκε με την συμβολή του Eric McGeer και την εργασία του πάνω στα αντίστοιχα στρατιωτικά εγχειρίδια¹².

Τα στρατιωτικά εγχειρίδια της περιόδου αυτής, αποτελούν και τις κυριότερες πηγές της παρούσας εργασίας. Ίσως το πιο γνωστό είναι τα *Τακτικά*, έργο που γράφτηκε στο τέλος του 9ου ή στις αρχές του 10ου αιώνα και αποδίδεται στον Λέοντα ΣΤ' (886-912)¹³. Το συγκεκριμένο έργο, όπως και άλλα, στρατιωτικά ή μη, εντάσσεται σε μία περίοδο «εγκυκλοπαιδισμού», μια εποχή που ξεκίνησε μετά την λήξη της εικονομαχίας και βοήθησε στην ανάδειξη των κλασικών γραμμάτων και μελέτης των παλαιότερων συγγραφέων¹⁴. Ο συγγραφέας χρησιμοποίησε ως βάση το *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου (582-602), το κατεξοχήν στρατιωτικό εγχειρίδιο των Βυζαντινών τα προηγούμενα 300 χρόνια, προσαρμόζοντάς το στις συνθήκες της εποχής του¹⁵. Ως εκ τούτου, τα *Τακτικά*, μπορούν να δείξουν την μέχρι τότε παράδοση και λειτουργούν συμπληρωματικά για την παρούσα εργασία.

Σημαντικότερη πηγή για άντληση πληροφοριών για το θέμα είναι η *Στρατηγική Έκθεσις καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότη* που είναι ευρύτερα γνωστή και ως *Praecepta Militaria*¹⁶ (στο εξής *PM*). Πρόκειται για έργο που αποδίδεται στον ίδιο τον Νικηφόρο Φωκά (963-969) και πιστεύεται πως συντάχθηκε περίπου το 965. Σώζεται σε έναν μόνο κώδικα, τον 436/298/285 του Κρατικού Ιστορικού Μουσείου της Μόσχας (φ. 115ν-136ν), ο οποίος χρονολογείται τον 14ο αιώνα. Σε αντίθεση με προκατόχους του, όπως ο Λεων ΣΤ' ή ο Κωνσταντίνος Ζ' (913-959), που επιμελήθηκαν παρόμοια έργα στο πλαίσιο του «εγκυκλοπαιδισμού», ο Νικηφόρος Φωκάς διέθετε άμεση πολεμική εμπειρία. Αυτό, σε συνδυασμό με τον πρακτικό (μη λόγιο) χαρακτήρα του κειμένου, δίνει μεγαλύτερη αξιοπιστία στα *PM*, καθώς έτσι

---

12 McGeer (1995). Η αξία της μελέτης του McGeer αναδεικνύεται από τον Τ. Κόλια [Κόλιας (1997) 153-154], όπου αναφέρει ότι πριν από τον McGeer, αντίστοιχο έργο υπήρχε μόνο από τον Gilbert Dagron στην έκδοση του *Περὶ παραδρομῆς πολέμου*, έργο και αυτό του 10 αιώνα που αποδίδεται στον Νικηφόρο Φωκά [Dagron, Mihăescu (1986) 137-287].

13 Ο πλήρης τίτλος είναι: «*Λέοντος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ Ἀυτοκράτορος τῶν ἐν Πολέμοις Τακτικῶν Σύντομος Παράδοσις*» [Λέων ΣΤ' (1863) 672C].

14 Lemerle (1971) 277-286· McGeer (1995) 171.

15 Κόλιας (1997) 155-156· McGeer (1995) 281-283.

16 Haldon (2001) 154. Ο λατινικός αυτός τίτλος δόθηκε από τον J. A. Kulakovsky, τον πρώτο εκδότη του κειμένου. Αν και δεν αποδίδει ακριβώς τον ελληνικό τίτλο, ωστόσο θεωρείται πλέον συμβατικός [McGeer (1995) 3, 172] και χρησιμοποιείται από τους περισσότερους ερευνητές, ακόμα και από τους Έλληνες [ενδεικτικά: Κόλιας (1993) 22· Λάζαρης (2015) 142].

φαίνεται ότι ανταποκρίνονται ρεαλιστικά στις συνθήκες της εποχής¹⁷. Τα *PM* παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία, καθώς αναφέρεται η ύπαρξη *κατάφρακτων* ιπέων στις τάξεις του στρατού. Μάλιστα, αφιερώνεται σε αυτούς ένα ολόκληρο κεφάλαιο, από τα έξι συνολικά, κάτι που δεν γίνεται για άλλους τύπους πολεμιστών που περιγράφονται¹⁸.

Ένα άλλο σημαντικό στρατιωτικό σύγγραμμα, που γράφτηκε περίπου το 1000, είναι και τα *Τακτικά* του Νικηφόρου Ουρανού¹⁹ (στο εξής *TNO*). Αποτελούν έργο ιδιαίτερου όγκου με 178 κεφάλαια, από τα οποία μόνο λίγα έχουν εκδοθεί. Μέσα σε αυτά περιλαμβάνονται παλαιότερες πηγές, όπως τα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ' και συγγραφείς από την αρχαιότητα· ξεχωρίζουν όμως τα κεφάλαια 56 με 62, καθώς αποτελούν παράφραση των *PM* με πολύ λίγες διαφορές²⁰. Εκτός από την χρησιμότητα τους ως συμπλήρωμα στην μελέτη των *PM*²¹, τα *TNO* αποτελούν και από μόνα τους χρήσιμη πηγή, καθώς περιγράφουν κάποιες αλλαγές στις τακτικές του πεζικού. Παράλληλα, η διατήρηση των λοιπών στοιχείων υποδεικνύει ότι το βασικό πολεμικό δόγμα παρέμεινε ίδιο²².

Τα δύο αυτά κείμενα, τα *PM* και τα *TNO* (κεφ. 56-62), εξέδωσε από κοινού το 1995 ο E. McGeer για να περιγράψει τον βυζαντινό τρόπο πολέμου του 10ου αιώνα. Τα *PM* είχαν εκδοθεί παλαιότερα μόνο από τον J. A. Kulakovsky, το 1908, ενώ από τα *TNO*, τα αναφερόμενα κεφάλαια εκδόθηκαν από τον McGeer για πρώτη φορά²³. Μέσα από τα ίδια συγγράμματα, η παρούσα εργασία επιχειρεί να διαφωτίσει την ύπαρξη και την λειτουργία του βαρέως ιππικού της περιόδου. Η επιλογή τους έγινε, όχι μόνο γιατί καλύπτουν ακριβώς την προς εξέταση περίοδο, αλλά και γιατί, σε αντίθεση με άλλα παραδείγματα αυτού του γραμματειακού είδους, δείχνουν να έχουν

---

17 McGeer (1995) 3, 171-174.

18 *PM* (1995) 34-38. Ας σημειωθεί ότι ο T. Κόλιας θεωρεί ότι τα έξι αυτά κεφάλαια αποτελούν κομμάτι εκτενέστερου έργου και, ως εκ τούτου, η αφιέρωση ενός από αυτά στους *κατάφρακτους* δεν αποτελεί κάτι ιδιαίτερο [Κόλιας (1993) 24]. Ωστόσο, διαβάζοντας το κείμενο δημιουργείται έντονα η αίσθηση ότι κάποιες κατηγορίες στρατιωτών (περισσότερο απ' όλους οι *κατάφρακτοι*) προσελκύουν περισσότερο το ενδιαφέρον του συγγραφέα.

19 Ο πλήρης τίτλος είναι: «*Τακτικά Ἡγουν Στρατηγικὰ Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*» [McGeer (1995) 79].

20 McGeer (1995) 80.

21 Ο μοναδικός κώδικας των *PM* έχει αρκετά φθαρμένα σημεία, καθιστώντας έτσι απαραίτητα τα *TNO* για την πληρέστερη ανάγνωσή τους [McGeer (1995) 7].

22 McGeer (1995) 79-80. Εδώ πρέπει να επισημανθεί ότι και ο Νικηφόρος Ουρανός είχε πλούσια πολεμική εμπειρία, άρα και αντίστοιχα μεγάλη αξιοπιστία στα γραφόμενά του.

23 Η έκδοση του McGeer περιλαμβάνει τα κεφάλαια 56-65. Τα τρία τελευταία (που δεν ακολουθούν τα *PM*), καθώς και τα υπόλοιπα μέχρι το 74 εκδόθηκαν από τον J.-A. de Foucault το 1973 [McGeer (1995) 79].

ρεαλιστική βάση²⁴. Αντίστοιχα, αξιοποιούνται και άλλες πηγές της περιόδου, όπως η *Ιστορία* του Λέοντος Διακόνου, όπου φαίνεται η πρακτική εφαρμογή των αναφερομένων τακτικών των εγχειριδίων. Φυσικά, λαμβάνεται υπ' όψιν η σύγχρονη σχετική βιβλιογραφία και οι απόψεις που διαμόρφωσαν οι ασχολούμενοι με το θέμα ερευνητές.

Παράλληλα, επιχειρείται μια ανάλυση των μηχανισμών της μάχης ώστε να τοποθετηθούν οι *κατάφρακτοι* και τα χαρακτηριστικά τους σε ένα σωστό πλαίσιο αναφοράς. Καθώς, όμως, η σχετική βιβλιογραφία που αφορά σε αυτούς είναι περιορισμένη, χρησιμοποιείται μια ευρύτερη κατηγορία πηγών. Αυτή περιλαμβάνει την εμφανώς εκτενέστερη βιβλιογραφία σχετικά με το ευρωπαϊκό μεσαιωνικό βαρύ ιππικό, καθώς και παραδείγματα που αφορούν το άλογο, τα φυσικά του χαρακτηριστικά και την συμπεριφορά του. Μια αντικειμενική δυσκολία στην έρευνα στο συγκεκριμένο πεδίο είναι ότι βασίζεται σε καθαρά θεωρητικές προσεγγίσεις. Ακόμα και αν κάποιος ερευνητής έχει πρακτική εμπειρία από ιππασία, αυτό ωστόσο λίγο βοηθάει όταν πρέπει το άλογο να τοποθετηθεί σε συνθήκες μάχης. Τα διάφορα ιστορικά παραδείγματα παραμένουν ο βασικός πυλώνας για την εξαγωγή συμπερασμάτων, ενώ χρήσιμα βοηθήματα αποτελούν παλαιότερα έργα σχετικά με το ιππικό από άτομα που είχαν την ανάλογη εμπειρία²⁵.

Η παρούσα εργασία έχει σκοπό να αναδείξει το βαρύ ιππικό των Βυζαντινών κατά την περίοδο των στρατιωτικών επιτυχιών της Μακεδονικής Δυναστείας. Προσπαθεί να παρουσιάσει τους ιππείς, τους *κατάφρακτους*, και το στρατιωτικό σώμα που απάρτιζαν σύμφωνα με την ακόλουθη δομή:

Στο πρώτο μέρος επιχειρείται μια παρουσίαση του όπλου του ιππικού από τις απαρχές μέχρι την προς εξέταση περίοδο. Αναλύονται τα πλεονεκτήματα που προσέφερε, ενώ παράλληλα παραθέτονται και οι εγγενείς αδυναμίες που αυτό είχε. Παρουσιάζονται οι τεχνολογικές καινοτομίες που το επηρέασαν, αλλά και οι κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που συνέβαλαν στην καθιέρωσή του. Βασικό αντικείμενο μελέτης αποτελεί ο ρόλος του στην μάχη, καθώς και η υιοθέτηση των

---

24 Κόλιας (1997) 160.

25 Συγκεκριμένα, γίνεται χρήση του έργου του Lewis Edward Nolan [Nolan (1853)], αξιωματικού του βρετανικού ιππικού, γνωστού για την συμμετοχή του στην επέλαση της «Ελαφράς Ταξιαρχίας» στον πόλεμο της Κριμαίας (1854). Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι ο τρόπος πολέμου του ιππικού παρέμεινε σε γενικές γραμμές ίδιος, μέχρι και τον 19ο αιώνα, με εκτεταμένη χρήση αγγεμάχων όπλων, παρά την υιοθέτηση των αντίστοιχων πυροβόλων. Ως εκ τούτου, κάποιες αναλογίες μπορούν να διαπιστωθούν, χωρίς όμως να θεωρηθούν αναχρονιστικές.

νέων τακτικών με την εμφάνιση του «βαρέως ιππικού». Εξετάζεται, επίσης, το παράδειγμα του ρωμαϊκού στρατού και η δημιουργία της αντίστοιχης στρατιωτικής παράδοσης που οδήγησε στους *κατάφρακτους* ιππείς του 10ου αιώνα.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται τα στοιχεία του εξοπλισμού των *κατάφρακτων* ιππέων. Αναλύονται τόσο τα στοιχεία του αμυντικού εξοπλισμού, όσο και ο επιθετικός οπλισμός που χρησιμοποιούσαν. Παράλληλα, επιχειρείται να αξιολογηθεί το είδος και η λογική της επιλογής των διαφόρων στοιχείων του εξοπλισμού, πάντα σε συνάρτηση με τον τακτικό ρόλο των *καταφράκτων* και το ιστορικό πλαίσιο.

Στο τρίτο μέρος πραγματεύεται ο τακτικός ρόλος του σώματος των *καταφράκτων* στη μάχη. Αναλύεται ο σχηματισμός του, η οργανωτική δομή του, καθώς και η θέση του στην ευρύτερη παράταξη του στρατού. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται σε στάδια η προβλεπόμενη τακτική χρήση του σχηματισμού των *καταφράκτων* και η συνεργασία με τις φίλιες δυνάμεις. Βάσει των παραπάνω επιχειρείται μια διεξοδική ανάλυση του μηχανισμού της μάχης, κυρίως την στιγμή της εμπλοκής με τον εχθρό.

Στο τέταρτο μέρος παρουσιάζονται τα διαθέσιμα στοιχεία για την προέλευση των εν λόγω στρατιωτών. Παρατίθενται οι διάφορες απόψεις που έχουν δημιουργηθεί γύρω από την πολιτική του Νικηφόρου Φωκά, κυρίως στο κατά πόσο αυτή ήταν υπεύθυνη για την δημιουργία των *καταφράκτων*. Στο τέλος γίνεται μια προσπάθεια να διαπιστωθεί η συνέχεια αυτού του σώματος με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στο πέρασμα του χρόνου.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την καταγραφή των συμπερασμάτων που προέκυψαν από την εξέταση των πηγών και των βοηθημάτων. Στο τέλος παρατίθενται εικόνες και φωτογραφίες με αρχαιολογικό υλικό ή αναπαραστάσεις, ώστε να διευκολυνθεί η κατανόηση των στοιχείων που παρουσιάζονται στα αντίστοιχα κεφάλαια.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΦΡΑΚΤΩΝ ΙΠΠΕΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ 10ο ΑΙΩΝΑ

1. Το ιππικό και ο ρόλος του

Το ιππικό γενικά μπορεί εύκολα να οριστεί ως το σύνολο των στρατιωτικών μονάδων, των οποίων οι στρατιώτες μάχονται έφιπποι²⁶. Η εικόνα του έφιππου πολεμιστή είναι αρκετά οικεία στον σύγχρονο άνθρωπο, κυρίως μέσα από τα βιβλία της Ιστορίας. Όμως, αν αυτή εξεταστεί με μια πιο αντικειμενική ματιά, είναι μάλλον παράδοξη: ένας άνθρωπος καταφέρνει να πείσει ένα ζώο, όχι μόνο να τον κουβαλήσει στην πλάτη του, αλλά, μέσα από απλές εντολές, να το οδηγήσει σε μάχη και να το κάνει προέκταση του εαυτού του. Αν για έναν πεζό στρατιώτη ο συντονισμός χεριών (που φέρουν τα όπλα) και ποδιών (που ορίζουν την θέση του στη μάχη) είναι κάτι αβίαστο και φυσικό, για τον ιππέα δεν είναι, καθώς προϋποθέτει χρόνια εμπειρίας και εκπαίδευσης, από μικρή ηλικία²⁷. Δεν πρέπει, λοιπόν, να προξενεί εντύπωση ότι η πρώτη χρήση του αλόγου στην μάχη ήταν ως κινητήρια δύναμη άρματος²⁸, όπου, εκτός του ότι δεν υπήρχε κάθετο φορτίο να επιβαρύνει το ζώο, η παρουσία του ξεχωριστού ηνιόχου διασφάλιζε τον καλύτερο έλεγχο του συστήματος. Τελικά, το άρμα κατέστη παρωχημένο, σε σχέση με τους έφιππους πολεμιστές, από την στιγμή που αυτοί μπορούσαν να κάνουν την ίδια δουλειά με μικρότερο κόστος, πολυπλοκότητα και ανθρώπινο δυναμικό, όντας παράλληλα πιο ευέλικτοι²⁹. Αυτό βέβαια χρειάστηκε χρόνο, καθώς έπρεπε να εξελιχθούν οι ράτσες των αλόγων, τόσο ως προς την εκπαιδευσιμότητά τους, όσο και ως προς την αναγκαία σωματική διάπλαση³⁰. Αλλά ακόμα και έτσι, χωρίς το επιπλέον κόστος που προϋπέθετε το άρμα, στις περισσότερες κοινωνίες η κατοχή ενός αλόγου ήταν πολυδάπανη: τόσο στην αρχική αγορά, όπου μπορούσε εύκολα να ξεπεράσει το ετήσιο εισόδημα του μέσου ανθρώπου³¹, όσο και στην συντήρησή του, αν λάβουμε υπόψη τις θερμιδικές ανάγκες

26 Morillo (1999) 47.

27 Morillo (1999) 52.

28 Ellis (1978) 8· Anglim κ.α. (2002) 80.

29 Ellis (1978) 10-11.

30 Anglim κ.α. (2002) 92-94.

31 Κόλιας,(1989α) 471· Ellis (1978) 11.

του ζώου οι οποίες δεν μπορούσαν πάντα να καλυφθούν από βοσκή³². Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, το γεγονός ότι η κατοχή πολεμικού ίππου συνδεόταν από την αρχαιότητα με την αριστοκρατία³³. Έτσι μπορεί να δικαιολογηθεί η σύνδεσή του με την αυξημένη κοινωνική ανισότητα, καθώς απαιτεί την ύπαρξη μιας ισχυρής ελίτ με μεγάλη ιδιοκτησία ή ένα ισχυρό συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης. Αντίθετα, κοινωνίες, όπως οι πόλεις κράτη της αρχαίας Ελλάδας ή η Ρώμη στους πρώτους αιώνες της ακμής της, δεν μπορούσαν να αναπτύξουν ικανές ιππικές δυνάμεις. Στηρίζονταν στο πεζικό μιας μεσαίας τάξης πολιτών οι οποίοι αντίστοιχα διεκδικούσαν ανάλογη πολιτική δύναμη, οδηγώντας έτσι σε πιο δημοκρατικές μορφές πολιτεύματος³⁴.

Στο σημείο αυτό όμως θα πρέπει να εξεταστεί ο λόγος ύπαρξης του ιππικού. Για ποιον λόγο, δηλαδή, ήταν προτιμότερο για κάποιους πολεμιστές να μάχονται καθισμένοι στην πλάτη ενός ζώου, αντί να πατάνε γερά στην γη με τα πόδια τους. Ένας βασικός λόγος ήταν η αυξημένη ευελιξία στο πεδίο της μάχης³⁵. Συγκρινόμενος πάντα με τον πεζό, ο έφιππος πολεμιστής, μπορούσε να διαλέξει πότε, πού και αν θα έκανε επίθεση. Μπορούσε, δηλαδή, να αποφύγει το οργανωμένο σε αμυντική θέση πεζικό και να χτυπήσει μεμονωμένα ή ανοργάνωτα τμήματα, κάνοντας χρήση τοπική αριθμητικής υπεροχής. Μάλιστα, με την υιοθέτηση της έφιππης τοξοβολίας, ήταν δυνατό να προκληθεί ζημιά στον εχθρό, χωρίς αυτός να έχει την δυνατότητα άμεσης εμπλοκής. Αν οι ιπποτοξότες δεν είχαν την ανάγκη να υπερασπιστούν συγκεκριμένο έδαφος (πράγμα σπάνιο αφού, ως έφιππη ταχυσκίνητη μονάδα, μπορούσαν να επιτεθούν πρώτοι, μακριά από τη βάση τους), είχαν την πολυτέλεια να διεξαγάγουν πιο «ανορθόδοξο» πόλεμο, φθείροντας τον εχθρό σε μάχες που κράταγαν για μέρες. Το πεζικό δεν μπορούσε ποτέ να καταδιώξει μία ιππική δύναμη· αντίθετα, το ιππικό

---

32 Donaghy (2012) 310. Εδώ θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν, τόσο η προτίμηση του αλόγου για καλής ποιότητας χορτάρι, όσο και το ότι σε μια αγροτική κοινωνία θα ήταν πολυτέλεια να δεσμευτεί πολύτιμη καλλιεργήσιμη γη για την συντήρηση ενός αλόγου. Ο Donaghy (σελ. 315) αναφέρει ότι ένα εκτάριο γης (10.000τ.μ.) αρκεί για την συντήρηση 130 αλόγων για μια ημέρα, δηλαδή σε ένα αλόγο αντιστοιχεί ως ημερήσια ανάγκη, βοσκοτόπι 77τ.μ.

33 Ellis (1978) 11. Τα παραπάνω, βεβαίως, αφορούν κοινωνίες μόνιμα εγκατεστημένες σε έναν τόπο και όχι νομαδικού τύπου. Στην δεύτερη περίπτωση, η διαρκής μετακίνηση συνεπαγόταν ότι τα άλογα δεν δέσμευαν καλλιεργήσιμη γη. Παράλληλα, οι νομαδικές φυλές εξέλιξαν σκληροτράχηλα ζώα που ήταν προσαρμοσμένα να ζουν αποκλειστικά με βοσκή, χωρίς να επιβαρύνουν ουσιαστικά τους κατόχους τους [Nicolle (1990) 15].

34 Ellis (1978) 24-25.

35 Morillo (1999) 49, όπου χρησιμοποιείται ο όρος “mobility”. Η αυξημένη ευελιξία του αλόγου αναφέρεται στην ικανότητά του να βρεθεί σε διάφορα σημεία στο πεδίο της μάχης, γρήγορα, χωρίς να αφήσει ικανά περιθώρια αντίδρασης στις εχθρικές δυνάμεις.

ήταν αυτό που μπορούσε να καταδιώξει και να εξοντώσει το εχθρικό πεζικό, αν αυτό ήταν σε αταξία³⁶. Γενικότερα, κάθε μορφής αποδιοργάνωσης στο εχθρικό πεζικό, μπορούσε να γίνει εκμεταλλεύσιμη από το ιππικό. Ο ιπέας, επιλέγοντας πότε και που θα χτυπήσει, μπορούσε να αιφνιδιάσει τον αντίπαλο πεζό.

Όμως, η υπεροχή του ιππικού ισχύει μόνο υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Πρώτα απ' όλα, χρειάζεται χώρο για να ελιχθεί. Ένας πεζός έχει ασύγκριτα καλύτερη δυνατότητα ελιγμών σε στενό χώρο. Μπορεί να αλλάξει άμεσα μέτωπο προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, ακόμα και όταν είναι σε κίνηση, καθώς η ταχύτητά του είναι μικρή. Αντίθετα, ένα άλογο δυσκολεύεται να το κάνει ακόμα και στατικά: ειδικά όταν αυτό κινείται, χρειάζεται αρκετό χώρο για να κάνει μια στροφή. Ως εκ τούτου, το ιππικό ήταν το πιο δύσκολο να συντονιστεί, σε σχέση με τα περισσότερα όπλα. Μπορούσε να διασκορπιστεί και να χαθεί ο έλεγχος, εξαρτιόταν πάντα από την κατάσταση των αλόγων, ενώ δεν μπορούσε να εμπλακεί στη μάχη αν το έδαφος δεν ήταν ιδεατό, δηλαδή χωρίς εμπόδια³⁷. Επίσης, το ιππικό, δεν ήταν καθόλου αποτελεσματικό στην στατική άμυνα³⁸.

2. Το «βαρύ» ιππικό και η υιοθέτηση του από τον ρωμαϊκό στρατό

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του ιππικού, ως αποτέλεσμα των προηγούμενων, ήταν η ικανότητά του να τρομοκρατεί τον εχθρό. Έτσι, αντί για πόλεμο φθοράς, το ιππικό μπορούσε χτυπήσει επιλεκτικά ένα μέρος της αντίπαλης παράταξης. Η αύξηση της πίεσης σε αυτό το σημείο μπορούσε να προκαλέσει την κατάρρευσή του, πανικό και

---

36 Χαρακτηριστικό παράδειγμα, όπου φαίνονται τα πλεονεκτήματα του ιππικού, αποτελεί η μάχη στις Κάρρες, το 54 π.Χ., μεταξύ του στρατού των Πάρθων, του οποίου οι πολεμιστές ήταν αποκλειστικά έφιπποι (οι περισσότεροι τοξότες), και των ρωμαϊκών λεγεώνων που στην πλειοψηφία τους αποτελούνταν από βαρύ πεζικό. Οι Πάρθοι ιπείς δεν επιδίωξαν αρχικά άμεση εμπλοκή με το κύριο σώμα του ρωμαϊκού στρατού. Αντ' αυτού προτίμησαν την φθορά του μέσω συνεχούς τοξοβολίας, έχοντας μάλιστα φροντίσει να ανεφοδιάζονται με νέα βέλη. Οι ρωμαϊκές δυνάμεις προσπάθησαν να τους καταδιώξουν με το δικό τους ιππικό, όμως, όταν αυτό απομακρύνθηκε από την κύρια παράταξη, βρέθηκε εκτεθειμένο, καθώς οι Πάρθοι αντεπιτέθηκαν με μεγαλύτερη δύναμη. Η «μάχη» συνεχίστηκε μέχρι το βράδυ με τους Ρωμαίους καθηλωμένους να υφίστανται απώλειες. Η προσπάθεια για υποχώρηση των λεγεώνων δεν ήταν οργανωμένη. Το παρθικό ιππικό μπορούσε έτσι να εντοπίζει μεμονωμένες εχθρικές μονάδες και να τις εξοντώνει με τοπική αριθμητική υπεροχή. Το αποτέλεσμα ήταν να χαθούν τα τρία τέταρτα του ρωμαϊκού στρατού από αντίπαλο που ήταν τέσσερις φορές μικρότερος σε αριθμητική δύναμη [Anglim κ.α. (2002) 109-116].

37 Nolan (1853) 61.

38 Morillo (1999) 49.

τάσεις φυγής που μπορούσαν αλυσιδωτά να μεταδοθούν και στον υπόλοιπο εχθρικό στρατό. Χαρακτηριστική είναι η τακτική που ακολούθησαν οι *έταιροι* στον στρατό του Μεγάλου Αλεξάνδρου: Αρχικά, το μακεδονικό πεζικό εμπλεκόταν με τον αντίπαλο σε μάχη εκ του συστάδην. Έπειτα, το ιππικό των *εταίρων*, αφού πρώτα έτρεπε σε φυγή το αντίπαλο ιππικό, ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος αντεπίθεσης, στρεφόταν εναντίον του πλευρού της εχθρικής παράταξης³⁹. Οι αντίπαλοι ήταν ήδη σε εμπλοκή με το μακεδονικό πεζικό και έτσι η παρουσία των *εταίρων* εκείνη τη στιγμή ήταν καταλυτική. Όμως, η εμπλοκή των σχετικά ελαφρώς θωρακισμένων *εταίρων*⁴⁰ με το εχθρικό πεζικό δημιουργούσε αρκετές απώλειες στις τάξεις τους⁴¹.

Το επόμενο βήμα ήταν να δημιουργηθεί το πραγματικά «βαρύ» ιππικό με την μορφή του *κατάφρακτου* ιπέα. Εμφανίστηκε τον 1ο αιώνα π.Χ. από τους Πάρθους και τους Σαρμάτες, λαούς νομαδικής καταγωγής⁴². Οι *κατάφρακτοι* διέθεταν πανοπλία που κάλυπτε όλο τους το σώμα, ενώ και τα άλογά τους διέθεταν πλήρη θωράκιση, κάνοντάς τους έτσι ικανούς να εφορμούν στο μέτωπο παρατεταμένου πεζικού⁴³. Ο όρος *κατάφρακτος* φαίνεται να προήλθε από την ελληνική λέξη «καταφράσσω», δήλωνε δηλαδή πλήρη θωράκιση από όλες τις μεριές⁴⁴. Ο συγκεκριμένος τύπος πολεμιστή δεν άργησε να ενταχθεί και στον ρωμαϊκό στρατό. Οι πρώτες αναφορές στρατιωτών με αυτό το όνομα (*catafracti*) προέρχονται από την περίοδο της βασιλείας του Αδριανού (117-138)⁴⁵. Ωστόσο είναι πιθανό να μην είχαν πλήρως θωρακισμένα άλογα, αλλά οι ίδιοι να ήταν βαρύτερα οπλισμένοι σε σχέση με το υπόλοιπο ιππικό⁴⁶. Μία άλλη περίπτωση ήταν να έχουν μόνο το στήθος του αλόγου θωρακισμένο⁴⁷. Παράλληλα, τον 4ο αιώνα, αρχίζει να εμφανίζεται και η ονομασία *κλιβανάριοι* (*clibanarii*)⁴⁸, όρος που μπορεί να χρησιμοποιείται εναλλακτικά ή να εννοεί διαφοροποιημένο τύπο⁴⁹. Η δημιουργία αυτών των μονάδων έγινε στα πλαίσια

39 Ellis (1978) 11.

40 Ellis (1978) 12, όπου αναφέρει ότι η προστατευτική εξάρτησή τους περιελάμβανε έναν θώρακα για τον κορμό και κράνος. Τα άλογα ήταν αθωράκιστα, ενώ δεν διέθεταν σέλα.

41 Λόγω των αυξημένων απωλειών, κατά την διάρκεια της εκστρατείας του, ο Μέγας Αλέξανδρος, αναγκάστηκε να χωρίσει τους *εταίρους* σε πολλές μικρότερες *ίππαρχίες*, ώστε να αποτελέσουν τον πυρήνα ταγμάτων που περιλάμβαναν ιπείς κυρίως ασιατικής προέλευσης [Ellis (1978) 13].

42 Kradin (2016) 2.

43 Anglim κ.α. (2002) 107-109.

44 McGeer (1995) 214· Wojnowski (2012) 197.

45 Wojnowski (2012) 199.

46 Καλαφίτης (2009) 148· Ellis (1978) 32-35.

47 Wojnowski (2012) 199.

48 Καλαφίτης (2009) 231-232.

49 Wojnowski (2012) 196-198, όπου περιγράφονται διαφορετικές υποθέσεις που στηρίζονται σε διαφορές στον οπλισμό, τακτική ή στην προέλευση. Η διαφορά μπορεί να έγκειται και στο

μιας γενικότερης αλλαγής στον ρωμαϊκό στρατό που ευνόησε το ιππικό και, στο διάστημα μεταξύ 2ου – 4ου μ.Χ. αιώνα, άλλαξε την αναλογία με το πεζικό, από 1:10 σε 1:3⁵⁰. Μέχρι τον 4ο αιώνα, οι Ρωμαίοι *κατάφρακτοι* ιππείς, ήταν πλήρως καλυμμένοι με πανοπλία, ενώ ανάλογα θωρακισμένα ήταν και τα άλογά τους.⁵¹

3. Η πορεία των *κατάφρακτων* στον βυζαντινό στρατό μέχρι τον 10ο αιώνα

Οι αιώνες που ακολούθησαν συνέχισαν να ευνοούν την ανάπτυξη του ιππικού, όχι μόνο στο Βυζάντιο αλλά και στον ευρύτερο μεσαιωνικό κόσμο. Σε αυτό συντέλεσαν πολλοί παράγοντες οι οποίοι μπορεί να ήταν τεχνολογικοί, διαφοροποίησης τακτικής ή ακόμα και κοινωνικοί.

Σταδιακές τεχνολογικές εξελίξεις κατάφεραν να βελτιώσουν την ιπποσκευή και να κάνουν το ιππικό πιο ελκυστική επιλογή για τους στρατιώτες. Η ανάπτυξη της σέλας με ξύλινο πλαίσιο ήταν ένας βασικός παράγοντας για την ανάπτυξη βαρέως ιππικού, καθώς το βάρος του αναβάτη μπορούσε να κατανεμηθεί σε μεγαλύτερη επιφάνεια και μάλιστα εκατέρωθεν της σπονδυλικής στήλης του ζώου. Αυτό σήμαινε ότι ο *ιπέας* μπορούσε να είναι βαρύτερα οπλισμένος, κάτι που διαπίστωσαν νωρίς οι Ρωμαίοι υιοθετώντας το παράδειγμα των ασιατικών λαών και δημιουργώντας το παράδειγμα της «ρωμαϊκής» σέλας με τα τέσσερα «κέρατα». Η πλήρης μορφή της σέλας με ξύλινο πλαίσιο εισήλθε στην βυζαντινή ιπποσκευή μέσω των Αβάρων⁵². Οι τελευταίοι θεωρούνται υπεύθυνοι και για την εισαγωγή του αναβολέα στον ευρωπαϊκό χώρο, μεταφέροντας αυτήν την καινοτομία από τους λαούς της Ανατολής. Ο αναβολέας έδωσε την δυνατότητα στους ιππείς να μάχονται με μεγαλύτερη σταθερότητα, καθώς μπορούσαν να «πατάνε» κάπου και να έχουν καλύτερη ισορροπία. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι η υιοθέτηση του αναβολέα από το Βυζάντιο και γενικότερα τον ευρωπαϊκό χώρο, έγινε σχετικά αργά⁵³, περίπου τον 6ο

πρότυπο στο οποίο στηρίχθηκε κάθε τύπος: στο Σαρματικό για τους *κατάφρακτους* και στο Παρθικό για τους *κλιβανάριους* [Καλαφίτης (2009) 148].

50 Λάζαρης (2015) 138.

51 Κόλιας (1989β) 23· Λάζαρης (2015) 139.

52 Nicolle (1990) 15-16.

53 Bennett κ.α. (2005) 73-74.

με 7ο αιώνα⁵⁴. Αυτό σημαίνει ότι οι πρώτοι *κατάφρακτοι* και *κλιβανάριοι* του ρωμαϊκού στρατού δεν διέθεταν αυτό το βοήθημα⁵⁵, το οποίο αν και εμφανώς χρήσιμο, δεν ήταν καθοριστικός παράγοντας για την ανάπτυξή τους. Μία ακόμα καινοτομία που ακολούθησε ήταν τα σιδερένια πέταλα με καρφιά. Με την χρήση τους, έγινε δυνατή η μεταφορά φορτίου σε κάθε επιφάνεια εδάφους, μειώθηκε ο κίνδυνος για τα άλογα να τραυματιστούν από εχθρικές παγίδες, όπως τριβόλοι και δόκανα, ενώ στα πιο υγρά κλίματα, μείωσε την ταχύτητα φθοράς της οπλής⁵⁶.

Οι παραπάνω καινοτομίες οδήγησαν αρκετούς στο συμπέρασμα ότι το ιππικό έγινε ανώτερο του πεζικού και έτσι προσπάθησαν να δικαιολογήσουν την κυριαρχία του στον Μεσαίωνα⁵⁷. Ωστόσο πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν και οι κοινωνικοί παράγοντες, καθώς η προτίμηση των καλύτερα εξοπλισμένων στρατιωτών για το ιππικό συνεπαγόταν αναπόφευκτα την υποβάθμιση της ποιότητας του πεζικού⁵⁸. Ειδικά για το ρωμαϊκό πεζικό, η υποβάθμισή του σε ποιότητα και πειθαρχία, σε σχέση με τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, παρατηρείται την ίδια στιγμή που αναβαθμίζεται το ιππικό⁵⁹.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, *κατάφρακτοι* και οι *κλιβανάριοι* είχαν σχηματίσει, μέχρι τον 4ο αιώνα, 15 μονάδες από τις οποίες οι περισσότερες βρίσκονταν στις ανατολικές επαρχίες, χαρακτηριστικό δείγμα προσαρμογής στις εχθρικές δυνάμεις της περιοχής⁶⁰. Οι ιππικές μονάδες της Αυτοκρατορίας συνέχισαν να στελεχώνονται με αυτούς τους ιπείς καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα⁶¹, φτάνοντας τελικά να αποτελούν το 15% της συνολικής δύναμης του ιππικού⁶². Εν τούτοις δεν υπάρχει καμία αναφορά γι' αυτούς στο διάστημα από το δεύτερο μισό του 6ου έως τον 10ο αιώνα. Αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο βαριά οπλισμένος ιππέας εξαφανίστηκε από τις τάξεις του βυζαντινού στρατού. Ωστόσο, αρχίζουν να εμφανίζονται

---

54 Nicolle (1990) 15. Η πρώτη αναφορά επί ευρωπαϊκού εδάφους γίνεται στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού, περίπου το 600, με τη λατινικής προέλευσης ονομασία «σκάλα» [Κόλιας (1989β) 28].

55 Κόλιας (1989β) 27.

56 Κόλιας (1989β) 28-29, όπου αναφέρεται ότι η ύπαρξη των σιδερένιων πετάλων επιβεβαιώνεται, όχι μόνο από τα *Τακτικά* του Λέοντα ΣΤ' (όπου αναφέρονται ως *πέδιλα σελιναῖα σιδηρᾶ μετὰ καρφίων αὐτῶν* [Λέων ΣΤ' (1863) 717D]), αλλά ήδη από τον 6ο αιώνα, στο ανώνυμο έργο *Περὶ Στρατηγίας*· Λάζαρης (2015) 144-146· Bennett κ.α. (2005) 74.

57 βλ. White (1964).

58 βλ. Morillo (1999).

59 Haldon (2001) 38-40

60 Καλαφίκης (2009) 233-234· Λάζαρης (2015) 140. Φαίνεται ότι το πρότυπο παρέμεινε, στην περίπτωση αυτή, το βαριά οπλισμένο περσικό ιππικό.

61 Καλαφίκης (2009) 235.

62 Haldon (2001) 38.

εναλλακτικές ονομασίες, όπως *τεθωρακισμένοι, θωρακοφόροι* ή *ζαβάτοι*⁶³. Την εποχή του Ιουστινιανού (527-565) υπήρχαν ιππείς που δεν άφηναν κανένα μέρος του σώματός τους απροστάτευτο, ενώ αντίστοιχες αναφορές υπάρχουν μέχρι και την περίοδο του Ηρακλείου (610-641)⁶⁴, οπότε και το περσικό ιππικό συνεχίζει να εξοπλίζεται παρόμοια⁶⁵.

Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμο να επισημανθεί ότι η ύπαρξη και η μορφή του βαρέως ιππικού, με όποια ονομασία και αν έχει αυτό, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την μορφή του πολέμου σε κάθε περίοδο. Η ύπαρξη ταχυκίνητων μονάδων ελαφρού ιππικού από τον εχθρό περιόριζε την αποτελεσματικότητα των βαρύτερα οπλισμένων ιππέων, καθώς δεν θα μπορούσαν εύκολα να πετύχουν άμεση εμπλοκή με αυτούς⁶⁶. Η μέθοδος του ιππικού αγώνα των Βυζαντινών επηρεάστηκε έντονα από την επαφή με τους με τους λαούς της κεντροασιατικής στέπας. Κυρίως υιοθετήθηκαν στοιχεία από τις τακτικές ελαφρού ιππικού και τις πρακτικές έφιππης τοξοβολίας τους⁶⁷. Την ίδια στιγμή παρατηρείται αύξηση της χρήσης και της σημασίας του τόξου στον στρατό⁶⁸. Η ύπαρξη των ιπποτοξοτών ήταν παράλληλη με το βαρύτερα οπλισμένο ιππικό. Όμως, η σημασία τους φαίνεται να ήταν αυξημένη, καθώς, εκτός από την ικανότητά τους στο τόξο, ο ικανοποιητικός εξοπλισμός που διέθεταν τους επέτρεπε να μάχονται ικανοποιητικά εκ του συστάδην⁶⁹. Το πεζικό, από την άλλη, παρέμεινε μια σημαντική αριθμητικά δύναμη, αναντικατάστατο σε συγκεκριμένα καθήκοντα, αλλά με μικρότερο αντίκτυπο στο πεδίο της μάχης⁷⁰. Ως εκ τούτου, η αποστολή του βαρέως ιππικού να το διασπάσει έγινε λιγότερο σημαντική⁷¹.

Την περίοδο των λεγόμενων «σκοτεινών» αιώνων (7ος-8ος) υπάρχει έλλειψη πληροφοριών για τον οπλισμό των βυζαντινών στρατιωτών, που όμως μπορεί να αποδοθεί στην γενικότερη μείωση των διαθέσιμων πηγών⁷². Αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται και από τη δημιουργία του «θεματικού συστήματος», με την

---

63 Wojnowski (2012) 201-203.

64 Κόλιας (1989β) 23.

65 Wojnowski (2012) 206.

66 Κόλιας (1989β) 20.

67 Haldon (2001) 41-42.

68 Λάζαρης (2015) 141.

69 Bennett κ.α. (2005) 76-77· Nicolle (1992) 7· Wojnowski (2012) 203.

70 Haldon (2001) 42-43.

71 Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μάχη του Δάρας το 530 μεταξύ των Βυζαντινών και των Περσών, όπου το πεζικό και των δύο αντιπάλων έπαιξε ελάχιστο έως μηδαμινό ρόλο στη μάχη [Haldon (2001) 44-54].

72 Κόλιας (1989β) 23-24.

στρατολόγηση τοπικού πληθυσμού αγροτών σε πρότυπα εθνοφυλακής⁷³. Είναι φανερό ότι αυτοί οι στρατιώτες δύσκολα θα μπορούσαν να στελεχώσουν ένα «κατάφρακτο» ιππικό, εκτός αν είχαν κάποια σημαντική περιουσία. Αντίθετα, η κεντρική εξουσία είχε τα μέσα να το κάνει, έστω και σε μικρότερη κλίμακα⁷⁴. Κάτι τέτοιο μπορούσε να υλοποιηθεί με τα *τάγματα*, τις επίλεκτες μόνιμες μονάδες που αναπτύχθηκαν δυναμικά από την βασιλεία του Κωνσταντίνου Ε΄(741-775) και έπειτα⁷⁵. Παράλληλα, θεωρείται βέβαιο ότι βαριά οπλισμένοι ήταν και οι ιππείς που αποτελούσαν τις προσωπικές φρουρές των αυτοκρατόρων και των ανώτερων αξιωματούχων⁷⁶.

Παρ' όλα αυτά, η υιοθέτηση αμυντικής στάσης απέναντι στους ευέλικτους ισλαμικούς στρατούς και η συνεπακόλουθη ανάγκη για άμεση επέμβαση σε περίπτωση εισβολής, έκαναν το ελαφρύ ιππικό κυρίαρχο όπλο στον διασυνοριακό πόλεμο με τους Άραβες. Μέχρι και τα μέσα του 10ου αιώνα το Βυζάντιο ακολούθησε μια τακτική ανταρτοπόλεμου με επιδρομές και αντεπιδρομές⁷⁷. Αυτό φαίνεται και από τα *Τακτικά*, όπου, στα γραφόμενα του Λέοντα ΣΤ΄, φαίνεται μια τυποποίηση του πολέμου στο ανατολικό μέτωπο⁷⁸, αλλά και αποφυγή τακτικών άμεσης προσβολής του εχθρού⁷⁹. Παρ' όλο που περιγράφει βαριά θωρακισμένο ιππικό⁸⁰, ωστόσο δεν αναφέρει κάποια τακτική χρήση αυτού ως δύναμη κρούσης, ειδικά εναντίον βαρέως πεζικού, ίσως και λόγω της μη επαρκούς πολεμικής του εμπειρίας⁸¹. Όμως, κάνει και μια ανασκόπηση των παλαιότερων τακτικών και αναφέρει ξανά τον *κατάφρακτο* της ύστερης αρχαιότητας, χρησιμοποιώντας μάλιστα ξανά αυτή την ονομασία⁸².

---

73 Haldon (2001) 107.

74 Κόλιας (1989β) 22.

75 D'Amato (2012) 14· Haldon (2001) 107, 110· Nicolle (1992) 15.

76 Κόλιας (1989β) 20.

77 Haldon (2001) 109, 143-144.

78 Haldon (2001) 143.

79 Λέων ΣΤ΄ (1863) 816B,C, όπου αναφέρει ότι είναι αποτελεσματικότερες οι «*επιδρομαί*» από τα πλάγια της εχθρικής παράταξης και αποθαρρύνει κάθε προσπάθεια για κατά μέτωπο επίθεση, ακόμα και εναντίον ασθενέστερου εχθρού.

80 Λέων ΣΤ΄ (1863) 721B,C,D, 724A,B, όπου περιγράφει θωράκιση αντίστοιχη με αυτή της προς εξέταση περιόδου, τόσο για τους ιππείς, όσο και για τους ίππους αυτών. Τα αντίστοιχα χωρία αναλύονται παρακάτω.

81 Wojnowski (2012) 209-210.

82 Λέων ΣΤ΄ (1863) 729D, 732A,B «*Παρά γάρ τοῖς ἀρχαίοις τὴν μὲν ἰππικὴν τάξιν εἰς δύο διαφορὰς ὀπίσσεον ἐποίουν οἱ στρατηγοὶ, μίαν μὲν κατάφρακτον λεγομένην, καὶ τὴν ἑτέραν οὐ κατάφρακτον*».

4. Ο 10ος αιώνας και η αλλαγή στρατηγικής. Η «αναβίωση» των *κατάφρακτων* μέσα από τα στρατιωτικά εγχειρίδια

Από την δεκαετία του 920 και μετά, παρατηρείται αλλαγή νοοτροπίας στο στρατιωτικό δόγμα των Βυζαντινών με την υιοθέτηση μιας πιο επιθετικής τακτικής, ιδιαίτερα στο ανατολικό μέτωπο⁸³. Μετά την ισορροπία που είχε επέλθει μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων, οπότε ο πόλεμος περιοριζόταν σε μικρής κλίμακας επιδρομές, το βυζαντινό κράτος θα εκμεταλλευτεί την διάσπαση της εσωτερικής ενότητας των εχθρών του, για να ανακαταλάβει μεγάλο μέρος από τα χαμένα εδάφη⁸⁴. Πράγματι, στο 2ο μισό του 10ου αιώνα, η Αυτοκρατορία θα πετύχει το καλύτερο ποσοστό νικών από την περίοδο του Ηρακλείου⁸⁵. Μάλιστα, οι νίκες αυτές αντιστοιχούν σε μάχες που δεν είναι οι απλές αψιμαχίες της προηγούμενης περιόδου, αλλά μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεις που τελικά διέλυσαν την δύναμη της δυναστείας των Χαμδανίδων⁸⁶. Πέραν της αδυναμίας του εχθρού από τα εσωτερικά του προβλήματα, σημαντικό ρόλο έπαιξε η πολιτική ομαλότητα στην διαδοχή των αυτοκρατόρων, αλλά και η ενίσχυση του θεματικού στρατού⁸⁷ που αποτελούσε τον κύριο όγκο της συνολικής στρατιωτικής δύναμης. Πολλές πληροφορίες για τους στρατούς της εποχής αντλούνται από διάφορες πηγές, ιδιαίτερα όμως από τα στρατιωτικά εγχειρίδια που γράφτηκαν τότε, όπως η *Συλλογή Τακτικῶν* και η *Στρατηγική Ἐκθεσις καὶ Σύνταξις*⁸⁸ (*Praecepta Militaria*) στα οποία, όπως φαίνεται, το βαρύ ιππικό αναλαμβάνει πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο στο πεδίο της μάχης. Επανερχεται η παλαιά ονομασία, *κατάφρακτοι*, ενώ παράλληλα φαίνεται ότι αναβίωσε το επιθετικό πνεύμα που ταιριάζει σε ένα τέτοιο σώμα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που φανερώνει και την αλλαγή νοοτροπίας σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες είναι η προσέγγιση της επίθεσης από τους *κατάφρακτους* στα *PM*. Όχι μόνο προβλεπόταν άμεση επίθεση κατά μέτωπο, κάτι που ο Λέων ΣΤ΄ συμβούλευε να αποφεύγεται στα *Τακτικά*, αλλά και αυτή γινόταν εκεί που βρισκόταν ο αρχηγός της αντίπαλης παράταξης, στο ισχυρότερο σημείο του εχθρού⁸⁹. Οι

83 Haldon (2001) 153.

84 Κόλιας (1993) 13-14.

85 Haldon (2001) 46-47.

86 McGeer (1995) 228.

87 Κόλια – Δερμιτζάκη (1997) 214-215.

88 Haldon (2003) 154.

89 *PM* (1995) 46, 137-150. Μάλιστα, η εκτέλεση ελιγμού για προσβολή στο πλευρό του αντιπάλου προβλεπόταν, για τους *κατάφρακτους*, μόνο ως λύση ανάγκης. Αναφέρεται στην περίπτωση που η

κατάφρακτοι, αν και υπήρξαν με διάφορες ονομασίες και μορφές τα προηγούμενα χρόνια, φαίνεται να αλλάζουν κατά τον 10ο αιώνα, κυρίως ως προς το πολεμικό δόγμα τους.

εχθρική παράταξη πλησίαζε αρκετά και έτσι δεν υπήρχε αρκετός χώρος για να αναπτυχθεί ο σχηματισμός τους [*PM* (1995) 30, 133-139].

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΚΑΤΑΦΡΑΚΤΟΙ ΤΟΥ 10ου ΑΙΩΝΑ

1. Εξοπλισμός και εμφάνιση: οι διαθέσιμες πηγές

Η ευρύτερη έρευνα για την μελέτη του εξοπλισμού των βυζαντινών στρατιωτών στηρίζεται σε τρεις κατηγορίες πηγών: τις εικονιστικές, από θρησκευτικές εικόνες, μικρογραφίες ή γλυπτά, τα αρχαιολογικά ευρήματα και τις γραπτές πηγές, από ιστορικές αφηγήσεις ή στρατιωτικά εγχειρίδια⁹⁰. Στο σημείο αυτό χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή καθώς αν κάποια στοιχεία ξεφύγουν από πλαίσιο αναφοράς τους, μπορεί να οδηγήσουν σε λάθος συμπεράσματα.

Ίσως η πιο δημοφιλής και εύληπτη κατηγορία πηγών από τις παραπάνω είναι οι εικονιστικές, κυρίως οι τοιχογραφίες σε ναούς που απεικονίζουν στρατιωτικούς Αγίους. Στην περίπτωση των *καταφράκτων*, το πιο έντονο στοιχείο που έρχεται στο μυαλό κάποιου, αν βασιστεί στην ονομασία τους, είναι η πλήρη κάλυψη αυτών με πανοπλία που δεν αφήνει παρά ελάχιστα σημεία απροστάτευτα. Η εικόνα που σχηματίζεται έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την ευρύτερα αποδεκτή μορφή του βυζαντινού πολεμιστή, όπως αυτή αποτυπώνεται στις παραστάσεις της εποχής και γενικότερα στην βυζαντινή εικονογραφία. Αυτές υποδεικνύουν έναν ελαφρά οπλισμένο πολεμιστή, εικόνα που μάλλον ίσχυε για την πλειοψηφία του στρατεύματος⁹¹. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η βυζαντινή τέχνη απέφευγε την ρεαλιστική απεικόνιση που μπορεί κάποιος να διακρίνει στα γλυπτά της αρχαιότητας ή στους πίνακες των νεότερων χρόνων. Οι βυζαντινοί καλλιτέχνες που απεικόνιζαν τους στρατιωτικούς αγίους δεν είχαν στο νου τους να αποδώσουν πιστά την εικόνα του σύγχρονου με αυτούς πολεμιστή, παρά να τονίσουν πιο υπερβατικά χαρακτηριστικά, συνδυάζοντας στοιχεία από την αρχαιότητα ή και φανταστικά. Μπορούν παρ' όλα αυτά να διακριθούν και κάποια στοιχεία της εποχής τους⁹². Ειδικά για τους *κατάφρακτους*, δεν υπάρχει γνωστή περίπτωση απεικόνισης κάποιου

90 Θεοτόκης (2018β) 440.

91 Κόλιας (1989β) 18-19.

92 Κόλιας (1989β) 25-26· Grotowski (2010) 3, 399-404.

στρατιωτικού Άγιου με αυτόν τον τρόπο⁹³. Το άλογο απεικονίζεται πάντα αθωράκιστο, ενώ και η ανθρώπινη μορφή αποφεύγεται να απεικονίζεται με πολύ βαρύ εξοπλισμό. Εκτός από λόγους καλλιτεχνικής παράδοσης, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η «επιθετική» εικόνα του *κατάφρακτου* δεν ταίριαζε με την ασκητική ζωή του Άγιου⁹⁴.

Το πρόβλημα της αναπαράστασης της μορφής βαριά οπλισμένων στρατιωτών, επιτείνεται και από την έλλειψη αρχαιολογικών ευρημάτων. Ενώ στην αρχαιότητα υπήρχε η τάση να διατηρούνται όπλα ως αφιερώματα σε ιερά και τάφους, ωστόσο η επικράτηση του χριστιανισμού αλλά και η ισχυροποίηση της κεντρικής εξουσίας που έλεγχε την διανομή και κατοχή του οπλισμού περιόρισαν αρκετά τα ευρήματα αυτού του είδους⁹⁵.

Από τα παραπάνω προκύπτει πως η κύρια πηγή πληροφόρησης για την εμφάνιση των *καταφράκτων* παραμένουν οι γραπτές πηγές, κυρίως όμως τα στρατιωτικά εγχειρίδια της εποχής που μπορούν να θεωρηθούν τα πλέον αξιόπιστα, ενώ οι προαναφερθέντες πηγές μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο συμπληρωματικά.

2. Αμυντικός εξοπλισμός

Το πρώτο πράγμα που αναφέρεται στα *PM* και στα *TNO* σχετικά με τον εξοπλισμό των *καταφράκτων* είναι το *κλιβάνιο* που θα πρέπει να έχει κάθε στρατιώτης⁹⁶. Το *κλιβάνιο* είναι είδος ελασματικού θώρακα, το οποίο στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία αναγράφεται ως “Lamellar armor”. Είναι παρόμοιος με τον φολιδωτό θώρακα (*scale armor*), καθώς αποτελείται και αυτός από μεταλλικές, κεράτινες ή και δερμάτινες συραμμένες πλάκες, οι οποίες αλληλοκαλύπτονται και σχηματίζουν την προστατευτική επιφάνεια⁹⁷. Αυτές οι μικρές, ορθογώνιου σχήματος πλάκες (εικ. 2) φέρουν οπές στις τέσσερις πλευρές τους από όπου περνάει κορδόνι και

---

93 Κόλιας (1989β) 25, όπου αναφέρει μόνο δύο περιπτώσεις απεικόνισης σε μη αγιολογικό χειρόγραφο του 14ου αιώνα που εξιστορεί την ζωή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Εκεί φαίνονται θωρακισμένα άλογα στην μία περίπτωση και θωράκιση για το πρόσωπο, παρόμοια με αυτή των *καταφράκτων*, στην άλλη (εικ. 1).

94 Grotowski (2010) 395-397.

95 Θεοτόκης (2018β) 440-441· Grotowski (2010) 19-33· Haldon (2002) 65-66.

96 *PM* (1995) 34, 25-27 «ἕκαστον ἄνδρα μαχητὴν φορεῖν κλιβάνιον»· *TNO* (1995) 112, 35, 114, 36-37 «εἷς ἕκαστος ἀνὴρ ἔχέτω κλιβάνιον».

97 Grotowski (2010) 137.

τοποθετούνται κάθετα η μια δίπλα στην άλλη με μικρή αλληλοκάλυψη, ώστε να μπορούν να δεθούν σφιχτά μεταξύ τους, σχηματίζοντας έτσι οριζόντιες σειρές. Με παρόμοιο τρόπο ενώνονται και οι σειρές μεταξύ τους χάρις στις πάνω και τις κάτω οπές, έτσι ώστε κάθε πλάκα τελικά να είναι «ραμμένη» με τις τέσσερις γειτονικές τις και να αλληλοκαλύπτονται με φορά προς τα πάνω⁹⁸ (εικ. 3). Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί ότι όσον αφορά το κάθετο δέσιμο των σειρών, υπάρχουν δύο διαφορετικοί τύποι. Από την μία το «στέρεο», σφιχτό δέσιμο, που δεν αφήνει πολλά περιθώρια κίνησης και από την άλλη το «κρεμαστό», πιο χαλαρό, που επιτρέπει καλύτερο βαθμό άρθρωσης⁹⁹. Όμως, ειδικά ο πρώτος, έχει τάση να κόψει τα κορδόνια που ενώνουν τις σειρές λόγω της τριβής τους ανάμεσα στις μεταλλικές πλάκες που λειτουργούν σαν ψαλίδια¹⁰⁰. Παρ' όλα αυτά, το αποτέλεσμα είναι ένας θώρακας αρκετά αποτελεσματικός¹⁰¹ που κυριάρχησε σε διάφορες παραλλαγές στην περιοχή της Νοτιοδυτικής Ασίας, από την αρχαιότητα μέχρι και τον 20ο αιώνα σε κάποιες περιοχές¹⁰².

Η βυζαντινή του ονομασία φαίνεται ότι προέρχεται από τους *κλιβανάριους* (*clibanarius*), ιππείς της ύστερης αρχαιότητας¹⁰³ που τον χρησιμοποιούσαν. Ο όρος μπορεί να περιλαμβάνει και τον κλασικό φολιδωτό θώρακα¹⁰⁴. Ωστόσο, τις περισσότερες φορές, στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως “lamellar” αντί για “scale”, ειδικά στην περίπτωση του θώρακα που φόραγαν οι *κατάφρακτοι*, αλλά και γενικότερα τις θωρακίσεις αυτής της κατασκευής, κατά τον 10ο αιώνα¹⁰⁵. Ο τύπος που χρησιμοποιήθηκε στον βυζαντινό μεσαίωνα ήταν αυτός με το «κρεμαστό» δέσιμο¹⁰⁶. Σύμφωνα με τον T. Dawson, από τον 10ο αιώνα εμφανίζεται και μια εναλλακτική μορφή του, όπου σε κάθε σειρά οι πλάκες ενώνονται η μία δίπλα στην άλλη, χωρίς αλληλοκάλυψη, πάνω σε μια πλατιά δερμάτινη ζώνη που λειτουργεί ως υπόστρωμα. Αρχικά ράβονταν σε αυτήν· αργότερα παρουσιάζεται πιο εξελιγμένος τύπος όπου η στερέωση στο δέρμα γίνεται με μονό ή διπλό πριτσίνι. Κάθε σειρά κρέμεται από την

98 Heath (1979) 7-8· Dawson (2001/2) 91.

99 Dawson (2001/2) 89, όπου αναφέρονται ως “solid laced lamellar” και “hanging lamellar” αντίστοιχα.

100 Dawson (1998) 43.

101 Tsursumia (2011) 70· Wojnowski (2012) 212.

102 Dawson (2001/2) 89.

103 Heath (1979) 7· Wojnowski (2012) 211.

104 D'Amato (2012) 56· McGeer (1995) 369.

105 D'Amato (2012) 57· Dawson (1998) 43· (2001/2) 89· (2009) 38· Grotowski (2010) 137, 139· Haldon (1979) 27, 34· (2002) 77· Heath (1979) 6-7· Wojnowski (2012) 211.

106 Dawson (2001/2) 89.

ανώτερή της και την καλύπτει εν μέρει (εικ. 4). Έτσι, ο θώρακας αποκτά καλύτερη άρθρωση χωρίς την τριβή του δεσίματος στο μέταλλο, είναι πιο οικονομικός από άποψη υλικών, ελαφρύτερος και ευκολότερος ως προς την κατασκευή. Παραδείγματα αυτής της κατασκευής μπορούν να εντοπιστούν σε απεικονίσεις του 10ου αιώνα και εξής (εικ. 5)¹⁰⁷.

Το *κλιβάνιο* προοριζόταν συνήθως για να καλύπτει μόνο τον κορμό, καθώς είναι πολύ πιο άκαμπτο σε σχέση με τους άλλους δυο τύπους θωράκισης που κυριαρχούσαν, τον φολιδωτό και τον αλυσιδωτό θώρακα (chain mail)¹⁰⁸ (εικ. 6). Όσο αφορά το ποσοστό κάλυψης, και οι δύο αυτοί τύποι παρουσιάζουν πλεονέκτημα έναντι του *κλιβανίου* λόγω της ευκαμψίας τους. Ειδικά η αλυσιδωτή θωράκιση αποδείχθηκε αξεπέραστη σε αυτό τον τομέα, καθώς είναι δυνατό να καλύψει σχεδόν όλο το σώμα, ακόμα και τα δύσκολα σημεία, όπως τις αρθρώσεις. Όμως, αν ληφθεί υπ' όψιν η ποιότητα της προστασίας, το *κλιβάνιο* (lamellar) μπορεί να προστατεύσει καλύτερα τον χρήστη¹⁰⁹. Σε περιπτώσεις επίθεσης από όπλο με κόψη (σπαθισμός), όλοι οι τύποι μπορούν να ανταποκριθούν ικανοποιητικά ανάλογα με την ποιότητά τους, καθώς το όπλο καλείται να κόψει αρκετά κομμάτια μετάλλου, πράγμα αρκετά δύσκολο. Όμως, σε αμβλύ χτύπημα, η ευκαμψία της θωράκισης γίνεται μειονέκτημα, καθώς δεν κατανέμεται η ενέργεια σε μεγαλύτερη επιφάνεια, ώστε να ελαττωθεί η πίεση στο σώμα. Ομοίως και σε επιθέσεις νύξης, όπου ακόμα και αν δεν διατηρηθεί η θωράκιση, η αυξημένη πίεση από τη μικρή επιφάνεια της άκρης του όπλου μπορεί να προκαλέσει κλειστό τραύμα, οδηγώντας σε εσωτερική ρήξη οργάνου ή ιστού. Έτσι, σε αυτές τις περιπτώσεις, ήταν ενδεδειγμένο να χρησιμοποιείται ικανή ποσότητα εσωτερικής επένδυσης, για να απορροφηθεί η ενέργεια του χτυπήματος¹¹⁰. Άλλο πλεονέκτημα του *κλιβανίου* σε σύγκριση με τον φολιδωτό θώρακα, είναι ότι οι πλάκες είναι ενωμένες μεταξύ τους από όλες τις πλευρές, προστατεύοντας έτσι από κάθε κατεύθυνση. Στον δεύτερο, οι φολίδες είναι ραμμένες σε ύφασμα ή δέρμα, αλλά μόνο από την μια πλευρά (συνήθως την πάνω), ώστε να υπάρχει περισσότερη ευκαμψία. Η θωράκιση καλύπτει όλο το σώμα με τρόπο που θυμίζει τα λέπια του ψαριού¹¹¹. Αυτό, όμως, αφήνει τον χρήστη εκτεθειμένο σε νύξεις με φορά από κάτω προς τα πάνω (π.χ.

107 Dawson (1998) 44.

108 Grotowski (2010) 133, 154.

109 Dawson (1998) 45-47, όπου ο συγγραφέας έκανε πραγματικές δοκιμές με αιχμηρά όπλα πάνω σε κλιβάνιο που κατασκεύασε ο ίδιος, καθώς και σε φολιδωτό και αλυσιδωτό θώρακα.

110 Haldon (1979) 19.

111 Tsursumia (2011) 67.

χτύπημα με δόρυ από πεζό σε ιπέα), καθώς η μύτη του όπλου μπορεί να διεισδύσει ανάμεσα στις φολίδες και να χτυπήσει το εσωτερικό απευθείας¹¹².

Στην περίπτωση των *καταφράκτων*, τα *κλιβάνια* είχαν μανίκια που κάλυπταν το χέρι μέχρι τον αγκώνα¹¹³. Είναι φανερό ότι ιδιαίτερα στην περιοχή του ώμου απαιτείται ιδιαίτερη ευκαμψία, καθώς, όταν το χέρι εκτείνεται, η επιφάνεια στο σημείο αυτό συστέλλεται, ενώ στην περιοχή της μασχάλης συμβαίνει το αντίθετο. Ως εκ τούτου, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα μανίκια του *κλιβανίου* ήταν ανεξάρτητα από αυτό¹¹⁴ και είχαν διαφορετική αρθρωτή κατασκευή, ίσως με την προσθήκη μιας μεταλλικής επωμίδας στο σημείο της ένωσης¹¹⁵ (βλ. εικ. 5). Η περιοχή της μασχάλης μπορεί να ήταν ακάλυπτη ή να προστατευόταν από αλυσιδωτή θωράκιση, ειδικά στην περίπτωση που το *κλιβάνιο* φοριόταν πάνω από πλήρη αλυσιδωτό θώρακα¹¹⁶.

Κάτω από το *κλιβάνιο*, στην περιοχή των μηρών, αναφέρονται τα *κρεμάσματα*¹¹⁷, τα οποία είναι φτιαγμένα από ένα παχύ στρώμα από τραχύ μετάξι ή βαμβάκι¹¹⁸ και έχουν *ζάβας*. Ουσιαστικά τα κρεμάσματα σχημάτιζαν μια χοντρή «φούστα» μέχρι το γόνατο η οποία ήταν ενισχυμένη με αλυσιδωτή θωράκιση¹¹⁹. Όπως και στα μανίκια,

---

112 Tsursumia (2011) 68.

113 *PM* (1995) 34, 27 «τὸ δὲ κλιβάνιον μέχρι τῶν ἀγκῶνων ἔχεται τὰ μανίκια»· *TNO* (1995) 114, 37-38 «τὰ δὲ κλιβάνια ἔχεταισαν τὰ μανίκια αὐτῶν μέχρι τῶν ἀγκῶνων...».

114 Grotowski (2010) 172.

115 Dawson (2009) 38-39· Grotowski (2010) 170-174, όπου για την επωμίδα χρησιμοποιείται ο όρος *μήλα* που συναντάται στα *Τακτικά* του Λέοντα ΣΤ', στο χωρίο που αναφέρεται στον εξοπλισμό των επίλεκτων πεζῶν [Λέων ΣΤ' (1863) 728C].

116 D'Amato (2012) 56, όπου δίνονται και κατασκευαστικές λεπτομέρειες αλυσιδωτής θωράκισης της περιόδου, βάσει αρχαιολογικών ευρημάτων· Heath (1979) 7. Αντίθετα, ο T. Dawson θεωρεί ότι ο *κατάφρακτος* επί Νικηφόρου Φωκά είχε ξεχωριστά κομμάτια αλυσιδωτής θωράκισης για λόγους απλότητας και οικονομίας, χωρίς όμως να αποκλείει την περίπτωση του διπλού στρώματος για τους οικονομικά ισχυρότερους στρατιώτες [Dawson (2009) 37, 38]. Σε κάθε περίπτωση, βάσει σύγχρονων ανακατασκευών και αυθεντικών ευρημάτων, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτό θα πρόσθετε τουλάχιστον 8 – 11 κιλά στην ήδη βαριά θωράκιση (βλ. παραδείγματα αλυσιδωτής θωράκισης του 14ου – 15ου αιώνα στη The Wallace Collection, προσβάσιμα μέσω της ιστοσελίδας του μουσείου - <https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=RedirectService&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=2&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F> (τελευταία πρόσβαση 15/11/2018)). Επίσης η ίδια εκτίμηση ισχύει για τις αλυσιδωτές θωρακίσεις των Νορμανδών ιπποτών του 11ου αιώνα [Davis (1989) 21].

117 *PM* (1995) 34, 28-31 «ἀπὸ δὲ τῶν ἀγκῶνων φορεῖν τὰ μανικέλια, ἔχοντα καὶ αὐτὰ καὶ τὰ κρεμάσματα τῶν κλιβανίων ζάβας, καὶ ἀπὸ κουκουλίου καὶ βαμβακίου παχέα εἶναι <τοσοῦτων>, ὅσον ἐνδέχεται καταρραφῆναι αὐτά»· *TNO* (1995) 114, 38-41 «ἔχεταισαν δὲ καὶ τὰ κρεμάσματα τῶν κλιβανίων ζάβας ἀπὸ κουκουλίων καὶ βαμβακίων, καὶ τοσοῦτων ἔστωσαν παχέα τὰ κρεμάσματα, ὅσον ἐνδέχεται καταρραφῆναι αὐτά».

118 McGeer (1995) 61, 214-215.

119 Grotowski (2010) 164· McGeer (1995) 70, 215, όπου αναγράφεται η *ζάβα* ως κομμάτια αλυσιδωτής θωράκισης, ενώ από τον 7ο αιώνα περιέγραφε πλήρη θώρακα [Wojnowski (2012) 202]. Ας σημειωθεί και η εναλλακτική ονομασία της αλυσιδωτής θωράκισης, το *λωρίκιον* [Haldon (1979) 24], το οποίο, όμως, ανά περιόδους μπορεί να χρησιμοποιείται ως ευρύτερη ονομασία για τον θώρακα [Grotowski (2010) 155· Haldon (1979) 34].

έτσι και για την προστασία των μηρών υπάρχει η ανάγκη για ελευθερία κίνησης. Ειδικά στην περίπτωση των ιππέων, αυτό αποτελεί βασική προϋπόθεση, καθώς θα πρέπει να μπορούν να ανέβουν και να καθίσουν στη σέλα του αλόγου, χωρίς να τους εμποδίζει η θωράκιση. Έτσι, θα έπρεπε να σχηματίζεται από τουλάχιστον δύο κομμάτια¹²⁰, ώστε να καλύπτονται οι δύο πλευρές χωρίς το σώμα του αλόγου, το οποίο παρεμβάλλεται, να εμποδίζει.

Από τον αγκώνα και κάτω, στην περιοχή του πήχη, παρατηρούνται δύο διαφορετικές εκδοχές στα κατά τα άλλα κοινά λεγόμενα των δύο εγχειριδίων. Τα *PM* αναφέρουν ότι οι στρατιώτες πρέπει να φορούν *μανικέλια* φτιαγμένα, όπως και τα *κρεμάσματα*, από ένα παχύ στρώμα από τραχύ μετάξι ή βαμβάκι ενισχυμένα με *ζάβα*¹²¹. Σύμφωνα με τον McGeer αυτά συνδυάζονταν με ίδιας κατασκευής γάντια δημιουργώντας ένα ενιαίο σύνολο¹²². Αντίθετα, στα *TNO* αναφέρεται ότι οι άνδρες πρέπει να φορούν *χειρόψελλα*, χωρίς όμως να παραδίδονται πληροφορίες για την κατασκευή τους¹²³. Ο όρος αυτός ενδέχεται να είναι συνώνυμος με τα *μανικέλια*¹²⁴. Όμως, ο ίδιος όρος συναντάται και στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ', όπου αναφέρονται και ως *χειρομάνικα σιδηρά*¹²⁵. Από αυτό μπορεί να υποστηριχθεί ότι η κατασκευή τους ήταν πιο άκαμπτη, αρθρωτή ή ενιαία μεταλλική¹²⁶, κάτι που ίσως δικαιολογείται καθώς ο πήχης δεν χρειάζεται ιδιαίτερα εύκαμπτη θωράκιση, ενώ παράλληλα είναι αρκετά εκτεθειμένος, ειδικά από την πλευρά που δεν καλύπτεται από ασπίδα¹²⁷. Αν, μάλιστα, δεχτεί κάποιος ότι οι *κατάφρακτοι* δεν είχαν τους περιορισμούς κόστους που είχαν οι απλοί στρατιώτες¹²⁸, τότε είναι πιθανό να είχαν την καλύτερη διαθέσιμη

---

120 Dawson (2009) 38.

121 *PM* (1995) 34, 28-31.

122 McGeer (1995) 214-215.

123 *TNO* (1995) 114, 38 «...καὶ φορεῖτοσαν οἱ ἄνδρες χειρόψελλα.».

124 McGeer (1995) 69.

125 Λέων ΣΤ' (1863) 721D «εἰ δὲ καὶ χειρομάνικα σιδηρᾶ, ἃ λέγεται χειρόψελλα, τινὲς κτήσονται, λίαν χρήσιμον».

126 D'Amato (2012) 57· Haldon (2002) 77· Heath (1979) 7· Grotowski (2010) 185-186.

127 Στην ίδια πλευρά, την δεξιά συνήθως, είναι και το χέρι που χειρίζεται το επιθετικό όπλο το οποίο εκτός του ότι εκτίθεται κατά τις επιθέσεις, αναλαμβάνει και την άμυνα του ιππέα από αυτή την πλευρά. Ο L. E. Nolan κατηγορεί την θωράκιση του βαρέως ιππικού της εποχής του, καθώς περιοριζόταν σε έναν θώρακα για τον κορμό (*cuirass*) αφήνοντας εκτεθειμένα τα χέρια [Nolan (1853) 69-70]. Από την άλλη, παρά του ότι αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο, για να δείξει την υπεροχή του ελαφρώς οπλισμένου ιππέα, προτείνει την χρήση προστατευτικού γαντιού (*gauntlet*) (εικ. 8), σχεδιασμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να καλύπτει το χέρι μέχρι τον αγκώνα και φτιαγμένο από ασπίδα, ώστε να αποκρούονται χτυπήματα προς τον κορμό και το κεφάλι [Nolan (1853) 125-126].

128 McGeer (1995) 214.

θωράκιση σε αυτό το σημείο. Άλλωστε, η συγγενής ονομασία με τα *ποδόψελλα* (βλ. παρακάτω) οδηγεί στην υπόθεση ότι είχαν παρόμοια κατασκευή.

Για την προστασία του κεφαλιού αναφέρονται σιδερένια κράνη με ενισχυμένη θωράκιση. Αυτά περιγράφονται να καλύπτουν και το πρόσωπο με διπλή ή τριπλή στρώση *ζαβῶν*, ώστε μόνο τα μάτια να αφήνονται ακάλυπτα¹²⁹. Το κεφάλι, το οποίο ίσως είναι το πιο ευάλωτο σημείο του σώματος, προστατεύεται με σκληρό, άκαμπτο υλικό, ενώ η αλυσιδωτή θωράκιση από κάτω προσφέρει αρκετά πλεονεκτήματα. Μπορεί να καλύψει όλο το πρόσωπο, λαιμό και αυχένα, «πέφτοντας» μέχρι το *κλιβάνιο* με το οποίο εύκολα μπορούν να αλληλοκαλύπτονται, χωρίς να περιορίζουν τις κινήσεις του κεφαλιού (εικ. 9). Παράλληλα, λόγω της διάτρητης κατασκευής, δεν εμποδίζει την αναπνοή και την ακοή σε σχέση με ένα πλήρως κλειστό κράνος. Η διπλή ή τριπλή στρώση μπορεί να φαντάζει υπερβολή, αλλά πιθανώς εξυπηρετούσε ως ενίσχυση, για να βελτιωθεί η ακαμψία της ευλύγιστης κατά τα άλλα αλυσιδωτής θωράκισης. Επιπλέον, η εμφάνιση αυτή των «απρόσωπων» πολεμιστών θα συνέβαλλε και στην επιβλητικότητά τους¹³⁰, πράγμα σημαντικό καθώς, όπως φαίνεται παρακάτω, ο ψυχολογικός παράγοντας ήταν καθοριστικός για την δράση τους.

Την θωράκιση του σώματος συμπληρώνουν τα *χαλκότουβα*¹³¹, δηλαδή περικνημίδες φτιαγμένες από σίδηρο ή άλλο υλικό¹³², συνήθως αρθρωτής κατασκευής¹³³. Η ονομασία παραπέμπει γενικά σε μεταλλική, κατά κανόνα, κατασκευή¹³⁴. Στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ' απαντά ο όρος *ποδόψελλα*¹³⁵, ο οποίος σύμφωνα με κάποιους ερευνητές είναι συνώνυμος¹³⁶. Ξεχωριστή προστασία για τα γόνατα, τα λεγόμενα *γονυκλάρια*¹³⁷, δεν αναφέρονται.

---

129 *PM* (1995) 36, 34-37 «ἔχειν δὲ αὐτοὺς καὶ κασίδας σιδηρᾶς καὶ πάνυ ὄχυρωμένας, ὥστε καλύπτεσθαι τὰ πρόσωπα αὐτῶν ὑπὸ τῶν διπλῶν καὶ τριπλῶν καὶ παχέων ζαβῶν καὶ μόνους τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν φαίνεσθαι»· *TNO* (1995) 114, 44-47 «ἐχέτωσαν δὲ καὶ κασίδας σιδηρᾶς ὄχυρᾶς πάνυ πρὸς τὸ σκεπάζεσθαι τὰ πρόσωπα αὐτῶν ἀπὸ διπλῶν καὶ τριπλῶν καὶ παχέων ζαβῶν καὶ μόνους τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν φαίνεσθαι».

130 *McGeer* (1995) 216.

131 *PM* (1995) 36, 37 «φορεῖν δὲ αὐτοὺς καὶ χαλκότουβα»· *TNO* (1995) 114, 47 «φορεῖτωσαν δὲ καὶ χαλκότουβα».

132 *McGeer* (1995) 70, 216.

133 *Heath* (1979) 7.

134 Κόλιας (1988) 71.

135 Λέων ΣΤ' (1863) 724A «καὶ περικνημίδας, ἅτινα λέγεται νῦν ποδόψελλα».

136 D'Amato (2012) 57· Grotowski (2010) 188· *Heath* (1979) 7.

137 Κόλιας (1988) 73, όπου επισημαίνεται ότι η αναφορά σε αυτά στο *Στρατηγικόν* δεν υπάρχει στο αντίστοιχο κεφάλαιο των *Τακτικῶν* του Λέοντα ΣΤ', γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν χρησιμοποιούνταν πια κατά τον 10ο αιώνα.

Ένα επιπλέον κομμάτι για την προστασία του κατάφρακτου ιπέα είναι το *ἐπιλώρικον* ή *ἐπιλωρίκιον*. Παχύ ένδυμα φτιαγμένο και αυτό από τραχύ μετάξι ή βαμβάκι¹³⁸, προοριζόταν να φοριέται πάνω από το κλιβάνιο. Περιγράφεται να διαθέτει μεγάλα ανοίγματα στην περιοχή της μασχάλης, ώστε τα χέρια του ιπέα να μπορούν να βγουν από αυτά και τα μανίκια του να μπορούν να κρέμονται από πίσω¹³⁹. Ο ρόλος του δεν είναι σαφής. Σίγουρα αποτελούσε μια πρόσθετη θωράκιση¹⁴⁰, αλλά πιθανώς να χρησίμευε και για την προστασία του χρήστη και του εξοπλισμού του από τις καιρικές συνθήκες¹⁴¹. Η δεύτερη υπόθεση ενισχύεται και από την κατασκευή του, καθώς φαίνεται ότι μπορούσε να χρησιμοποιηθεί τόσο ως αμάνικο, δίνοντας έτσι ελευθερία κίνησης στα χέρια, όσο και με τα χέρια μέσα στα μανίκια του, προστατεύοντας καλύτερα από δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Μια ακόμα υπόθεση που μπορεί να γίνει είναι ότι λειτουργούσε και ως ομοιόμορφη «στολή» για τους στρατιώτες¹⁴².

Τέλος, τον αμυντικό εξοπλισμό του ιπέα συμπληρώνει η ασπίδα. Αυτή, σύμφωνα με τα δυο εγχειρίδια, καλείται να προστατέψει τον ιπέα από τα εχθρικά βέλη, χωρίς όμως να δίνεται κάποια άλλη λεπτομέρεια για το πώς ήταν φτιαγμένη¹⁴³. Είναι πιθανό ότι ήταν ίδια με αυτή που χρησιμοποιούσαν οι άλλοι ιππείς¹⁴⁴, στρογγυλή¹⁴⁵ ή, αργότερα, «νορμανδικού τύπου»¹⁴⁶, κατασκευασμένη από ξύλο¹⁴⁷, καλυμμένη με

---

138 Dawson (2009) 34· Haldon (1979) 36· McGeer (1995) 70.

139 *PM* (1995) 34, 31-33, 36, 34 «καὶ ἔξωθεν τῶν κλιβανίων φορεῖν ἐπιλώρικα μετὰ κουκουλίου καὶ βαμβακίου. Καὶ ἀπὸ τῶν μασχάλων ἐξέρχεται τὰς χεῖρας αὐτῶν. Τὰ δὲ μανίκια αὐτῶν ὄπιθεν εἰς τοὺς ὄμους αὐτῶν κρεμᾶσθαι»· *TNO* (1995) 114, 41-44 «ἐπάνω δὲ τῶν κλιβανίων ὀφείλουσι φορεῖν ἐπιλωρίκια μετὰ τῶν κουκουλίων καὶ βαμβακίων καὶ ἐκβάλλειν τὰς χεῖρας αὐτῶν ἀπὸ τῶν μασχαλῶν. Τὰ δὲ μανίκια ἵνα κρέμονται ἐξόπισθεν εἰς τοὺς ὄμους».

140 McGeer (1995) 70· Grotowski (2010) 177· Wojnowski (2012) 212.

141 D'Amato (2012) 57-58.

142 Dawson (2009) 31.

143 *PM* (1995) 36, 45-46 «ἔχειν δὲ αὐτοὺς καὶ σκουτάρια πρὸς ἀποτροπὴν τῶν βελῶν»· *TNO* (1995) 114, 57-58 «ἐχέτωσαν δὲ οἱ κατάφρακτοι καὶ σκουτάρια πρὸς τὸ ἀπαντᾶν τὰς σαγίτας».

144 *PM* (1995) 40, 36-38· *TNO* (1995) 118, 43, 120, 44-46, ὅπου αναφέρεται ως μέγεθος ασπίδας 4-5 «σπιθαμές», δηλαδή περίπου 1 μέτρο, αν θεωρήσουμε τη σπιθαμή ισοδύναμη με 23,4εκ. [McGeer (1995) 70, 370], αρκετά μεγάλη για χρήση από αναβάτη. Ωστόσο ο ίδιος ο McGeer, με αφορμή το υπερβολικό μέγεθος που αναλογεί στα δόρατα του πεζικού (έως 7 μέτρα), αμφισβητεί ότι αυτή η αναλογία ισχύει στα συγκεκριμένα εγχειρίδια και θεωρεί μικρότερο το μέγεθος. Το παραπάνω παρατηρεί και ο Dawson που προτείνει το μισό μήκος για την σπιθαμή (12εκ.) [Dawson (2002) 83] κάτι που βρίσκει σύμφωνο και τον Grotowski [Grotowski (2010) 326]. Άλλη μια πρόταση από τον Dawson είναι η σπιθαμή να ήταν 15,6 εκ [Dawson (2007) 3-4].

145 Dawson (2009) 36.

146 Κόλιας (1989β) 29-30· Grotowski (2010) 231-234· Nicolle (1982) 15.

147 Κόλιας (1988) 92, ὅπου επισημαίνει αναφορές για σπασμένες ασπίδες, καθώς και για εκηβόλα όπλα όπως βέλη που «σφηνώνονταν» πάνω σε αυτές. Σε κάθε περίπτωση, μια ικανού μεγέθους ασπίδα δεν θα μπορούσε να έχει ως κύριο δομικό υλικό κάποιο μέταλλο καθώς θα ταλαντωνόταν διαρκώς αν ήταν λεπτή, ενώ αν είχε μεγάλο πάχος θα ήταν υπερβολικά βαριά.

δέρμα, περγαμινή ή μέταλλο και ενισχυμένη περιμετρικά¹⁴⁸. Επιπλέον, είναι πιθανό να υπήρχε μεταλλική ενίσχυση στο κέντρο, ο λεγόμενος *όμφαλός* της ασπίδας (αγγλ. shield boss)¹⁴⁹. Ωστόσο, ως προς τις ασπίδες του ιππικού, δεν φαίνεται να ήταν απαραίτητη η χρήση του, καθώς η ύπαρξή του συνδέεται συνήθως με ασπίδες που χρησιμοποιούν κεντρική λαβή¹⁵⁰. Ο χειρισμός της ασπίδας με αυτό τον τρόπο δεσμεύει και επιβαρύνει ακόμα περισσότερο το αριστερό χέρι, το οποίο χειρίζεται και τα χαλινάρια¹⁵¹. Απάντηση σε αυτό το πρόβλημα έδινε κατ' αρχήν ένας μεγάλος αορτήρας που πέρναγε πάνω από το κεφάλι, στο εσωτερικό του δεξιού ώμου, μεταφέροντας ουσιαστικά το βάρος της ασπίδας από το χέρι στον κορμό. Επίσης, κατά την βυζαντινή περίοδο, επικράτησε ένας νέος τύπος λαβής με δύο δερμάτινα λουριά, καρφωμένα και από τις δυο τους άκρες στο εσωτερικό της. Αυτά, ευρισκόμενα εκατέρωθεν του κέντρου, παρείχαν την δυνατότητα στον χρήστη να τα πιάσει μαζί δημιουργώντας ένα «X», ώστε να μπορεί να έχει κεντρική λαβή. Εναλλακτικά, στην περίπτωση των ιππέων, μπορούσε να περάσει από εκεί τον πήχη του, όπως στον αρχαιοελληνικό *πόρπαξ*, για να μπορεί να αποδεσμεύσει την παλάμη του¹⁵² (εικ. 10).

Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι η χρησιμότητα της ασπίδας, δεδομένης της βαριάς θωράκισης των *καταφράκτων*. Ο McGeer δεν την αναφέρει καν στη δική του περιγραφή¹⁵³, θεωρώντας ίσως δευτερεύουσα την ύπαρξή της. Άλλωστε, και στα δύο εγχειρίδια αναφέρεται ότι οι *κατάφρακτοι* μπορούσαν να επιτεθούν ανεπηρέαστοι από τα εχθρικά βέλη και ακόντια, λόγω της θωράκισής τους¹⁵⁴, και όχι στηριζόμενοι στις μικρές αναλογικά ασπίδες τους. Ωστόσο, η επιβίωσή της στο πέρασμα του χρόνου φανερώνει την χρησιμότητά της. Ειδικά για τις πρώτες σειρές των *κατάφρακτων* είναι αναμενόμενο ότι λίγα δευτερόλεπτα πριν από την έφοδο στην εχθρική παράταξη, θα δέχονταν μια «ομοβροντία» από εχθρικά βέλη, πολλά από τα οποία θα ήταν από

---

148 D'Amato (2012) 60· Grotowski (2010) 215-217.

149 D'Amato (2012) 60. Ωστόσο, κατά τον Grotowski, αυτό το χαρακτηριστικό φαίνεται να εκλείπει κατά την συγκεκριμένη περίοδο [Grotowski (2010) 219-220].

150 Grotowski (2010) 217-218.

151 Anglim κ.α. (2002) 100.

152 Dawson (2009) 35-36· Grotowski (2010) 220-221.

153 McGeer (1995) 214-217.

154 *PM* (1995) 28, 120-123 «αἱ δὲ σαγίται αὐτῶν ἀνεέργητοι ἔσονται, ὡσαύτως καὶ <τὰ> τῶν ἀκοντιστῶν μέναιλα»· *TNO* (1995) 104, 147-152 «αἱ δὲ σαγίται αὐτῶν καὶ τὰ μέναιλα τῶν ρίπτιστῶν αὐτῶν γενέσθαι ἔχουσιν ἀνεέργητα διὰ τὴν ὀχυρότητα τῶν ἡμετέρων καταφράκτων», 128, 204-209 «...καὶ αἱ σαγίται αὐτῶν γενήσονται ἀνεέργητοι».

κοντινή απόσταση¹⁵⁵. Στατιστικά, ένα μέρος από αυτά ήταν πιθανό να χτύπαγαν πιο ευάλωτα σημεία, ακόμα ίσως και τα μάτια, ενώ πάρα πολλά θα καρφώνονταν σίγουρα στο *επιλώρικον*. Επιπλέον, η ύπαρξη της ασπίδας ασφάλιζε καλύτερα την αριστερή πλευρά του αναβάτη.

Το τελευταίο κομμάτι θωράκισης, ίσως το πιο χαρακτηριστικό για αυτούς τους πολεμιστές, δεν άνηκε σε αυτούς. Ήταν η θωράκιση των ίππων τους. Από την περιγραφή της φαίνεται ότι κάλυπτε όλο το ζώο μέχρι τα γόνατα, αφήνοντας ανοίγματα μόνο για τα μάτια, τα ρουθούνια και το κάτω μέρος. Αυτή μπορεί να ήταν φτιαγμένη από *κεντούκλων και νεύρων κεκολλημένων* ή να είναι *κλιβάνιο από βουβαλείων βυρσών*¹⁵⁶, δηλαδή από τσόχα με κομμάτια επεξεργασμένου σκληρού δέρματος ραμμένα πάνω ή από κομμάτια δέρματος βουβαλιού ενωμένα, ώστε να σχηματίζουν *κλιβάνιο*¹⁵⁷. Επιπλέον, μπορεί να υπήρχε προστασία για το κεφάλι του ίππου με την μορφή μεταλλικής προμετωπίδας¹⁵⁸, κάτι που αναφέρει και ο Λέων ΣΤ΄ για τον εξοπλισμό *τῶν ἀρχόντων, καὶ τῶν λοιπῶν ἐπιλέκτων*¹⁵⁹. Η συγκεκριμένη θωράκιση φαίνεται να υπολείπεται σε ποιότητα σε σχέση με αυτή του αναβάτη, ωστόσο ήταν αποτελεσματική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα περιστατικό από την μάχη της Νινευί το 627 όπου, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, ο ίππος του αυτοκράτορα Ηρακλείου χτυπήθηκε στη μάχη πολλές φορές από το εχθρικό πεζικό με δόρατα και ξίφη στην περιοχή του μηρού, *αλλά φορῶν κατάφρακτα νευρικά οὐκ ἐβλάπτετο*¹⁶⁰. Αυτό, εκτός των άλλων, φανερώνει μία σταθερή παράδοση τουλάχιστον 300 ετών, κάτι που δείχνει όχι μια απλή θεωρητική προσέγγιση, αλλά μια λύση δοκιμασμένη στην πράξη. Άλλωστε, η εναλλακτική ήταν τα άλογα να μείνουν αθωράκιστα, κάτι που ίσχυε για την πλειοψηφία του στρατεύματος¹⁶¹.

---

155 McGeer (1995) 310.

156 *PM* (1995) 36, 37-45· *TNO* (1995) 114, 48-57.

157 McGeer (1995) 216.

158 Dawson (2009) 42- 44.

159 Λέων ΣΤ΄ (1863) 724B.

160 Θεοφάνης (1883) 318, 25-28.

161 Κόλιας (1989β) 19· D'Amato (2012) 60. Εδώ αξίζει να αναφερθεί το πόσο ευάλωτο μπορούσε να είναι ένα άλογο στα εκηβόλα όπλα, μέσα από τις περιγραφές των πηγών. Για παράδειγμα, κατά τις πρώτες μάχες για την ανακατάληψη της Κρήτης (960-961), το άλογο του στρατηγού Παστιλά σφωριάστηκε χτυπημένο από δόρατα και βέλη ενώ αυτός ακόμα πολεμούσε. Αντίστοιχα, στη μάχη στο Δορύστολο (971), οι Ρώσοι πεζοί εξουδετέρωναν το βυζαντινό ιππικό χτυπώντας τα άλογα με βέλη, ρίχνοντας έτσι τους αναβάτες τους [Λέων Διάκονος (1828) 10, 1-6, 152, 16-19]. Ενάμιση αιώνα μετά (1107-1108), ο Αλέξιος Α΄ συμβούλευε τους στρατιώτες του να μην τοξεύουν τους Νορμανδούς ιππότες του Βοημούνδου, οι οποίοι ήταν άριστα προστατευμένοι από τις πανοπλίες τους, *αλλά τα άλογά τους* [Άννα Κομνηνή (1884) I 198, 25-32, 199, 1-26].

Η θωράκιση των *κατάφρακτων*, αν και επιμελημένη, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα πρωτοποριακή. Ναι μεν αποτελεί μια εξέλιξη των προηγούμενων εξαρτήσεων, αλλά δεν μπορεί να συγκριθεί σε επίπεδο καινοτομίας με την αντίστοιχη εξέλιξη των ευρωπαϊκών πανοπλιών από τον 11ο έως τον 16ο αιώνα¹⁶². Αυτό, όμως, δεν μπορεί να υπονομεύσει την αξία της ως μέσο προστασίας. Εκτός από την περίπτωση του ίππου του Ηρακλείου, για τις μάχες του 10ου αιώνα, υπάρχουν αναφορές από τον Λέοντα τον Διάκονο που υποδεικνύουν την αποτελεσματικότητα της βυζαντινής πανοπλίας¹⁶³. Πιο χαρακτηριστική όμως είναι η περιγραφή της Άννας Κομνηνής για την μάχη του Δυρραχίου το 1081. Βέβαια, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, η παρουσία *κατάφρακτων*, με τον τρόπο που τους παρουσιάζουν τα *PM* είναι αμφίβολη για τα τέλη του 11ου αιώνα. Ωστόσο ο αμυντικός εξοπλισμός των επίλεκτων τμημάτων δεν πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικός. Σε κάθε περίπτωση, στο συγκεκριμένο χωρίο περιγράφεται η προσπάθεια του Αλέξιου Α΄ (1081-1118) να διαφύγει, μετά την ήττα του στρατού του. Αναφέρεται ότι ο καταδιωκόμενος από Νορμανδούς ιππότες Αυτοκράτορας δέχτηκε χτυπήματα από λόγχες στην αριστερή πλευρά. Αυτές δεν κατάφεραν να διαπεράσουν τη θωράκιση, αλλά να τον ρίξουν προς τα δεξιά. Παράλληλα δέχτηκε επιπλέον λογχισμούς από τα δεξιά, με αποτέλεσμα να βοηθηθεί να ισορροπήσει στο άλογό του. Τελικά μπόρεσε να διαφύγει με σπασμένες λόγχες να είναι σφηνωμένες στα ενδύματά του¹⁶⁴ που στην προκειμένη περίπτωση μάλλον πρόκειται για το *έπιλώρικον* αυτού. Η παραπάνω περιγραφή, αν και φαντάζει υπερβολική, δεν καθιστά το περιστατικό απίθανο να είχε συμβεί. Το σώμα του Αυτοκράτορα δεν έμεινε σταθερό και έτσι απορρόφησε μέρος από την ενέργεια των

---

162 Είναι χαρακτηριστικό το ότι ο ρωμαϊκός στρατός είχε ήδη αρχίσει από τα τέλη του 1ου μ.Χ αιώνα να αντικαθιστά, για τους κοινούς λεγεωνάριους, τον αλυσιδωτό θώρακα (*lorica hamata*) με τον μεταλλικό αρθρωτό (*lorica segmentata*) [Anglim κ.α. (2002) 65]. Παρ' όλα αυτά στον βυζαντινό στρατό του 10ου αιώνα, δεν φαίνεται να υπήρχε κάτι πιο καινοτόμο από το επίσης αρθρωτής κατασκευής *κλιβάνιο*, ενώ και ο απλός αλυσιδωτός θώρακας ήταν μάλλον πολυτέλεια για τους πεζούς [McGeer (1995) 204-205]. Αντίθετα, στα ευρωπαϊκά κράτη από την εποχή της 1ης σταυροφορίας μέχρι τον 16ο αιώνα παρατηρείται μια σαφώς πιο εντυπωσιακή εξέλιξη με αποκορύφωμα την ολόσωμη μεταλλική πανοπλία (*full plate armor*) [Bennett κ.α. (2005) 109-111, 120].

163 Λέων Διάκονος (1828) 109, 20-24, 110, 1-2, 19-22, όπου αναφέρει δύο περιστατικά με τον Βάρδα Σκληρό κατά τη μάχη στο Δορύστολο (971). Στην πρώτη περίπτωση, ο Βυζαντινός αξιωματούχος, πολεμώντας με έναν ευμεγέθη Ρως πολεμιστή, δέχτηκε χτύπημα από ξίφος στο κράνος το οποίο εξοστρακίστηκε. Στην δεύτερη περίπτωση, ο ίδιος ο Βάρδας χτύπησε με το ξίφος του στο κεφάλι έναν άλλον Ρως, ο οποίος, αν και φόραγε κράνος και θώρακα, κόπηκε στα δύο. Εδώ η περιγραφή οδηγεί σε υπερβολικό αν όχι εξωπραγματικό αποτέλεσμα. Το πιθανότερο είναι πως το χτύπημα του Βάρδα βρήκε κάποιο απροστάτευτο σημείο στο λαιμό του αντιπάλου του.

164 Άννα Κομνηνή (1884) II 148, 26-32, 149, 1-31.

χτυπημάτων με την κίνησή του. Κυρίως όμως, η πολυστρωματική κατασκευή της πανοπλίας μπορούσε να «εγκλωβίσει» μέσα της τις αιχμές και να τις σταματήσει.¹⁶⁵

3. Επιθετικός εξοπλισμός

Το πρώτο επιθετικό όπλο που αναφέρεται στα δυο εγχειρίδια ότι πρέπει οι *κατάφρακτοι* να κρατούν στα χέρια τους είναι το *σιδηροράβδιο*, το οποίο προβλέπεται να έχει *ολοσίδηρη* κεφαλή με τρεις, τέσσερις ή πέντε αιχμηρές γωνίες¹⁶⁶ (εικ. 11). Πρόκειται ουσιαστικά για όπλο αντίστοιχο του δυτικού πολεμικού ροπάλου (*mace*), αποτελείτο συνήθως από μια σιδερένια κεφαλή προσαρμοσμένη σε ξύλινη λαβή και συναντάται με εναλλακτικές ονομασίες στις πηγές, όπως *βαρδούκιον* ή *κορούνη*¹⁶⁷. Ωστόσο, στην περίπτωση των *καταφράκτων*, φαίνεται πως όλη η κατασκευή του ήταν ενιαία μεταλλική¹⁶⁸. Η εναλλακτική σε αυτό ήταν το *παραμήριο*¹⁶⁹, τύπος πιθανώς κυρτής¹⁷⁰ σπάθης, με μονή κόψη, με μήκος περίπου ένα μέτρο μαζί με την λαβή¹⁷¹. Και τα δύο όπλα χρησιμοποιούνται με το ένα χέρι και έχουν παρόμοια ακτίνα δράσης. Ωστόσο, έχουν θεμελιώδεις διαφορές που τα καθιστούν ιδανικά για διαφορετικές περιπτώσεις. Η βασικότερη αντίθεση είναι η κατανομή της μάζας, η οποία σε απόλυτες τιμές είναι περίπου η ίδια¹⁷². Το *σιδηροράβδιο*, που επιπλέον στερείται αποτελεσματικής κόψης και αιχμής, έχει το μεγαλύτερο μέρος της μάζας του συγκεντρωμένο στο πάνω άκρο, μακριά από την λαβή. Αυτό αναπόφευκτα δημιουργεί μεγάλη ροπή αδράνειας κατά την κίνηση, περιορίζοντας έτσι την ευελιξία του όπλου,

165 Dawson (2009) 54, όπου αναφέρει αντίστοιχη δοκιμή που έκανε ο ίδιος.

166 *PM* (1995) 36, 37-45. Στα *TNO* αναφέρονται ως *ράβδια ολοσίδηρα* [*TNO* (1995) 114, 66-67].

167 Θεοτόκης (2018β) 448-449· Κόλιας (1988) 180.

168 D'Amato (2012) 48· McGeer (1995) 216-217.

169 *PM* (1995) 36, 56-57· *TNO* (1995) 114, 69.

170 Στις πηγές δεν αναφέρεται κάτι για την κυρτότητα του ξίφους [Grotowski (2010) 359· Haldon (1979) 31]. Ωστόσο, ο Haldon μαζί με άλλους υποθέτουν ότι ήταν κυρτό δίνοντας τον όρο “sabre” [Dawson (2009) 36· McGeer (1995) 71], ενώ ο Grotowski θεωρεί ότι ήταν ίσιο και χρησιμοποιεί τον όρο “*palash*”. Τέλος, ο Γ. Θεοτόκης υποστηρίζει ότι ο όρος αναφερόταν σε ίσιο αρχικά ξίφος, που όμως μετεξελίχθηκε μετά τον 10ο αιώνα σε ελαφρά κυρτό [Θεοτόκης (2018β) 448].

171 Grotowski (2010) 344· Haldon (1979) 31.

172 Στη The Wallace Collection, παρουσιάζονται ξίφη με διάσταση παρόμοια με αυτή των αντίστοιχων βυζαντινών και μεταλλικά ροπάλα που γενικά έχουν ένα εύρος μάζας 1 - 1,5 κιλό (<https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=RedirectService&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=5&sp=2&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F> - <https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=RedirectService&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=3&sp=2&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F> τελευταία πρόσβαση 15/11/2018).

τόσο κατά την επίθεση, όσο και όταν αυτό χρησιμοποιείται αμυντικά. Από την άλλη στο *παραμήριο*, όπως και στα περισσότερα ξίφη, το κέντρο της μάζας είναι πιο κοντά στη λαβή. Έτσι μπορεί όχι μόνο να χρησιμοποιηθεί με μεγαλύτερη ταχύτητα, αλλά και σε μεγαλύτερο εύρος επιλογών, καθώς κάποιος μπορεί να επιτεθεί τόσο με την κόψη όσο και με την αιχμή. Παρ' όλα αυτά, το *σιδηροράβδιο* προβάλλεται περισσότερο, καθώς αποτελούσε το κατ' εξοχήν όπλο που μπορεί να εξουδετερώσει την αντίπαλη θωράκιση¹⁷³. Όπως αναφέρθηκε, δεν χρειάζεται να την διαπεράσει, αλλά να μεταφέρει, μέσω αυτής, την ενέργεια του χτυπήματος στο σώμα. Στην περίπτωση αυτή η κατανομή της μάζας λειτουργεί θετικά, καθώς αυξάνει την συνολική ενέργεια, κάνοντάς το αποτελεσματικό ακόμα και όταν χρησιμοποιείται εναντίον μεταλλικού κράνους¹⁷⁴. Καθίσταται λοιπόν πιθανό πως ανάλογα με την θωράκιση του αντιπάλου χρησιμοποιείτο και το ανάλογο όπλο. Εκτός από τα κύρια αυτά επιθετικά όπλα, προβλεπόταν οι *κατάφρακτοι* να φέρουν *σπαθία*, δηλαδή ίσια σπαθία δίκοπα, ίδιου μήκους με το *παραμήριο*¹⁷⁵ (εκ. 13). Τέλος, καταγράφεται η ανάγκη για την ύπαρξη επιπλέον *σιδηροράβδιων* αναρτημένα στις ζώνες ή τις σέλες τους¹⁷⁶, καθώς ήταν απίθανο για τον αναβάτη να ανακτήσει τυχόν απολεσθέν όπλο¹⁷⁷.

Ο παραπάνω εξοπλισμός ανταποκρίνεται στις πρώτες τέσσερις σειρές της παράταξης, από τις οποίες απουσιάζει το δόρυ ως όπλο. Αυτό περιλαμβάνεται στον κύριο εξοπλισμό μόνο κάθε δεύτερου στρατιώτη στις πλευρές του σχηματισμού, από την πέμπτη σειρά έως το τέλος¹⁷⁸. Προφανώς οι *κονταράτοι* των πλευρών δεν μπορούν να ταυτιστούν με τους λογχοφόρους Δυτικούς ιππότες, καθώς το όπλο τους δεν φαίνεται να δίνει κάποιο πλεονέκτημα στην έφοδο, ώστε να τοποθετηθούν μπροστά¹⁷⁹. Τα δόρατα ήταν σχετικά κοντά, όχι μακρύτερα από αυτά του πεζικού¹⁸⁰, και χρησιμοποιούνταν για νύξεις με το δεξί χέρι και όχι εναγκαλισμένα στη μασχάλη

---

173 Κόλιας (1989β) 29.

174 D'Amato (2012) 48. Επίσης από την περιγραφή της μάχης στο Δορύστολο από τον Λέοντα τον Διάκονο, υπάρχει αναφορά σε κάποιον στρατιώτη που επονομαζόταν *Λαλάκων* ο οποίος, με την *σιδηρά κορόνη* του σύντριψε το κράνος και το κεφάλι του εχθρού μαζί [Λέων Διάκονος (1828) 144, 23, 145, 3].

175 Grotowski (2010) 343-344· Haldon (1979) 31.

176 *PM* (1995) 36, 58-60· *TNO* (1995) 114, 69-70.

177 Dawson (2002) 86.

178 *PM* (1995) 36, 60-65 «... από δὲ τοῦ πέμπτου ὀρδίνου οἱ ἀπὸ πλαγίων κατάφρακτοι ἵνα ἰστῶνται οὗτος, εἰς κονταράτος καὶ εἰς σιδηροραβδάτος ἢ καὶ ἐκ τῶν τὰ παραμήρια βασταζόντων»· *TNO* (1995) 114, 70-72, 116, 73-76 «... ἀπὸ δὲ τοῦ πέμπτου ὀρδίνου οἱ ἀπὸ πλαγίων κατάφρακτοι σηκέτωσαν οὗτος, εἰς κονταράτος καὶ ἕτερος ραβδάτος ἢ καὶ ἐκ τῶν βασταζόντων τὰ παραμήρια».

179 Tsursumia (2014) 84.

180 Dawson (2009) 36· Grotowski (2010) 327· Haldon (1979) 32.

για την έφοδο¹⁸¹. Άλλωστε, κάτι τέτοιο θα απαιτούσε σέλα με «πλάτη»¹⁸², κάτι που δεν υπήρχε τον 10ο αιώνα, καθώς υιοθετήθηκε αργότερα υπό την επίδραση των Δυτικών¹⁸³.

4. Οι ίπποι

Ιδιαίτερες λεπτομέρειες για τα χαρακτηριστικά των ίπων των καταφράκτων δεν δίνονται πέραν του ότι θα πρέπει να είναι εύρωστοι¹⁸⁴ και τολμηροί¹⁸⁵. Για το μέγεθός τους μπορεί να γίνει μόνο εκτίμηση, βάσει του φορτίου που έπρεπε να μπορεί να σηκώνει. Αν υποθεθεί ότι ο αναβάτης, με όλο τον εξοπλισμό του, ζύγιζε 110 – 120 κιλά, δεδομένου ότι ένα άλογο μπορεί να μεταφέρει με αποτελεσματικό τρόπο στην πλάτη του το 20 % του σωματικού του βάρους¹⁸⁶, η ελάχιστη μάζα του ίππου φτάνει τα 550 κιλά. Το μέγεθος αυτό αντιστοιχεί σε ύψος μέχρι το ακρώμιο πάνω από 160 εκ. και μπορεί να θεωρηθεί μεγάλο σε σχέση με άλλους τύπους που υπήρχαν από την αρχαιότητα και τον μεσαίωνα¹⁸⁷. Είναι αντίστοιχο σε μέγεθος με τον τύπο που χρησιμοποιήθηκε από τους Δυτικούς ιππότες τους κατοπινούς αιώνες¹⁸⁸.

---

181 McGeer (1995) 213.

182 Κόλιας (1989β) 27· Bennett (1995) 34.

183 Dawson (2009) 44.

184 *PM* (1995) 36, 37-38, «ἔχειν δὲ αὐτοὺς καὶ στερροὺς ἵππους κατάφρακτους».

185 *TNO* (1995) 114, 47-48, «ἐχέτωσαν δὲ καὶ ἱππάρια δυνατὰ καὶ τολμηρά».

186 Donaghy (2012) 314-315. Στο σημείο αυτό παρατηρείται η γενικότερη δυσκολία που υπήρχε για την δημιουργία βαριά οπλισμένων ιπέων, που είχε, εκτός των άλλων, και τον περιορισμό από το μέγεθος – δύναμη του αλόγου. Κάθε επιπλέον κιλό στον αναβάτη και στον εξοπλισμό του προϋποθέτει 5 κιλά επιπλέον σωματικής διάπλασης για το άλογο.

187 Donaghy (2012) 310· Bennett κ.α. (2005) 84.

188 Bennett κ.α. (2005) 84.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΚΑΤΑΦΡΑΚΤΟΙ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ

1. Η παράταξη των καταφράκτων

Η ανάπτυξη των *καταφράκτων* στο πεδίο της μάχης γινόταν με συγκεκριμένο σχηματισμό. Ο σχηματισμός αυτός ονομάζεται *τρίγωνος*¹⁸⁹, αλλά στην πράξη, σύμφωνα με την περιγραφή του από τα εγχειρίδια, σχηματίζει ένα τραπεζοειδές σχήμα ως εξής: Η πρώτη σειρά αποτελείται από 20 έφιππους στρατιώτες, η δεύτερη από 24, η τρίτη από 28 κ.ο.κ. μέχρι την 12η οπότε στο σύνολο είναι 504 ιππείς¹⁹⁰ (εικ. 14). Από αυτούς, «κανονικοί» *κατάφρακτοι* με τον εξοπλισμό που αναφέρθηκε ήταν οι 354. Οι υπόλοιποι 150 ήταν έφιπποι τοξότες, οι οποίοι βρίσκονταν εσωτερικά του σχηματισμού, από την πέμπτη σειρά και πίσω. Ήταν πιο ελαφρά εξοπλισμένοι, μόνο με *κλιβάνιο* και κράνος, ενώ τα άλογά τους μπορεί να μην είχαν καθόλου θωράκιση¹⁹¹. Εναλλακτικά, αν υπήρχε έλλειψη στρατιωτών, μπορούσε η παράταξη να ξεκινήσει την πρώτη σειρά με 10 ιππείς, τη δεύτερη με 14 κ.ο.κ. έως την 12η οπότε το σύνολο έφτανε στους 384 από τους οποίους οι 80 ήταν οι τοξότες¹⁹².

Η διοικητική διαίρεση της μονάδας ήταν τα *κοντουβέρνια*, υπομονάδα των δέκα ανδρών¹⁹³. Αυτά στελεχώνονταν έτσι ώστε φίλοι και συγγενείς να βρίσκονταν μαζί, τόσο στην πορεία και στη στρατοπέδευση, όσο και στον σχηματισμό μάχης. Το παραπάνω ήταν πολύ βασικό για την συνοχή της μονάδας και την διάθεση

---

189 *PM* (1995) 34, 1· *TNO* (1995) 112, 1-2.

190 *PM* (1995) 34, 2-9· *TNO* (1995) 112, 2-18.

191 *PM* (1995) 36, 46-52, 66-67· *TNO* (1995) 114, 58-64, 116, 77-78, όπου προτείνεται οι ίπποι αυτών, αν είναι δυνατό, να είναι *κατάφρακτοι*. Πιθανόν να πρόκειται για καλύτερα θωρακισμένους ιπποτοξότες σε σχέση με άλλες μονάδες των έφιππων τοξοτών (βλ. Dawson (2009) 32-35, όπου περιγράφονται οι ιπποτοξότες του βυζαντινού στρατού να περιορίζονται για την προστασία τους σε *καβάδια*, *χιτώνες* που αναφέρονται στον εξοπλισμό του πεζικού [*PM* (1995) 12, 14-16· *TNO* (1995) 88, 20-25]).

192 *PM* (1995) 34, 9-17, 36, 52-53· *TNO* (1995) 112, 18-26, 114, 64-66. Ουσιαστικά, αφαιρείται από τη μέση του τραpezίου, ορθογώνιο διαστάσεων 10 X 12 ανδρών. Ο σχηματισμός έτσι στενεύει, παραμένει όμως ίδιος σε βάθος και με τα πλευρά αναλλοίωτα. Από τους 120 ιππείς που χάνονται, οι 50 είναι *κατάφρακτοι*: 10 από κάθε μία από τις 4 πρώτες σειρές - μπροστά από τους τοξότες - και άλλοι 10 από την υπόλοιπη παράταξη ώστε να βγαίνει ο μειωμένος αριθμός των τοξοτών στους 70.

193 McGeer (1995) 61, 369.

αυτοθυσίας μεταξύ των μελών της, δεδομένης και της αποστολής της¹⁹⁴. Κάθε σειρά είχε έναν ή δύο διοικητές, ανάλογα με το μέγεθός της. Όλη η μονάδα είχε έναν κεντρικό διοικητή και βρισκόταν υπό την εποπτεία του και κατά πορεία και τη στρατοπέδευση.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η διαφορετική ονομασία που δίνεται για την παράταξη των *καταφράκτων* στα δύο εγχειρίδια. Στα *PM* αναφέρεται ως *τάγμα*¹⁹⁵, με την ίδια δηλαδή λέξη που χρησιμοποιείται σε προηγούμενο χωρίο για να ξεχωρίσουν οι *ταγματικές* από τις *θεματικές* μονάδες¹⁹⁶. Αντίθετα, στα *TNO*, αν και υπάρχει το αντίστοιχο χωρίο με τους όρους *τάγμα - θέμα*¹⁹⁷, για την μονάδα των *καταφράκτων* χρησιμοποιείται ο όρος *σύστημα*¹⁹⁸. Ο McGeer, γενικά μεταφράζει τον όρο *τάγμα* ως “tagma”¹⁹⁹, ωστόσο εδώ το αναφέρει ως “unit”²⁰⁰, θεωρώντας προφανώς ότι πρόκειται για απλή διοικητική διαίρεση, κάτι που συναντάται και στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ’²⁰¹. Μία άλλη προσέγγιση ίσως, είναι ότι δεν πρέπει να ταυτιστεί ο σχηματισμός των *καταφράκτων* με συγκεκριμένο οργανικό *τάγμα* της αυτοκρατορικής φρουράς. Έχοντας υπ’ όψιν ότι ο Νικηφόρος Φωκάς στηρίχθηκε κυρίως σε επαγγελματίες στρατιώτες²⁰², είναι φυσικό να περιμένει κάποιος ότι οι επίλεκτες μονάδες θα στελεχώνονταν από τον *ταγματικό* στρατό. Πιθανώς, και για λόγους συνοχής, τον σχηματισμό των *καταφράκτων* να τον απάρτιζαν άνδρες από συγκεκριμένο *τάγμα*, ίσως από το πρεσβύτερο αυτών, τις *Σχολές*²⁰³. Όμως, κάτι τέτοιο δεν ορίζεται επακριβώς στα εγχειρίδια. Άλλωστε, ο εκάστοτε στρατηγός μπορεί να μην είχε στην διάθεσή του ικανό αριθμό *ταγματικών* στρατιωτών και να έπρεπε να συμπληρώσει τους σχηματισμούς με στρατιώτες από τα *θέματα* ή μισθοφόρους.

---

194 Morillo (1999) 52, όπου αναφέρεται στο πεζικό, καθώς, όπως αναφέρει, η ευελιξία και η ικανότητα άμεσης υποχώρησης του ιππικού, το καθιστά λιγότερο εκτεθειμένο σε ακραίες καταστάσεις όπου δοκιμάζεται η εμπιστοσύνη μεταξύ των συμπολεμιστών. Ωστόσο, η περίπτωση των *καταφράκτων* ταιριάζει καλύτερα με το βαρύ πεζικό, καθώς δεν προβλεπόταν κανένας ελιγμός υποχώρησης (βλ. παρακάτω).

195 *PM* (1995) 38, 78-79 «...καὶ τὸ ὄλον τάγμα ὑπὸ τοῦ ἐξάρχοντος ἀρχηγοῦ ὁμοῦ καὶ ἀπληκένετωσαν...».

196 *PM* (1995) 22, 163-164 «ἐαθῆναι δὲ καὶ ὁδοῦς, καθὼς ἕκαστον τάγμα καὶ θέμα ἴσταται...».

197 *TNO* (1995) 98, 10 «...καθὼς στήκει ἐν ἕκαστον τάγμα καὶ θέμα...».

198 *TNO* (1995) 116, 91-92 «ὀφείλει δὲ καὶ τὸ σύστημα ὄλον τῶν καταφράκτων καὶ συναπληκεῦν...».

199 McGeer (1995) 21, 23, 33, 53, 97, 99, 111, 157.

200 McGeer (1995) 39. Αντίστοιχη μετάφραση γίνεται και για τον σχηματισμό των προκουρσατόρων στα *PM* [*PM* (1995) 44, 104], όπου αναφέρονται πάλι ως *τάγμα* αλλά μεταφράζονται ως “unit” [McGeer (1995) 45].

201 Λέων ΣΤ’ (1863) 701D, όπου το *τάγμα* είναι συνώνυμο του *βάνδου*.

202 Κόλιας (1993) 25.

203 D’Amato (2012) 14-15.

2. Η θέση μέσα στο στράτευμα

Είναι σημαντικό να τονιστεί πρώτα το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο δρούσε ο παραπάνω σχηματισμός. Η βυζαντινή στρατιωτική παράδοση, άλλωστε, ευνοούσε τον συνδυασμό πολλών διαφορετικών τύπων πολεμιστών και τρόπων μάχης, πολλές φορές προσαρμοσμένους στον εκάστοτε αντίπαλο²⁰⁴. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι *κατάφρακτοι*, δεν δρούσαν ως αυτόνομη δύναμη, αλλά ως κομμάτι ενός ευρύτερου συνόλου με συγκεκριμένη αποστολή.

Κατά τον 10ο αιώνα, το ιππικό παραμένει μια σημαντική δύναμη στο πεδίο της μάχης, ωστόσο παρατηρείται αύξηση της σημασίας του πεζικού²⁰⁵. Μάλιστα, ο σχηματισμός του πεζικού αναλύεται πρώτος στα δυο εγχειρίδια²⁰⁶, καθώς αποτελεί την κινητή βάση, μέσα από την οποία θα αναπτυχθεί το ιππικό. Αυτός αποτελείτο από συνδυασμό βαρέως και ελαφρού πεζικού που αναπτύσσονταν περιμετρικά σε τετράγωνη παράταξη, με το κέντρο αυτής κενό (εικ. 18). Το βαρύ πεζικό, οι *σκουταράτοι*²⁰⁷, τασσόταν μπροστά και οι τοξότες και οι ακοντιστές από πίσω, καλυμμένοι. Σε κάθε πλευρά του τετραγώνου αυτού υπήρχαν δύο ή τρεις διάδρομοι που χώριζαν τις επιμέρους μονάδες, τις *ταξιαρχίες*²⁰⁸, και δημιουργούσαν διαδρόμους για το εσωτερικό του τετραγώνου. Αυτό δημιουργούσε ένα «κινητό στρατόπεδο»²⁰⁹, μέσα στο οποίο έβρισκαν καταφύγιο, όχι μόνο οι τραυματισμένοι πεζοί αλλά και οι μονάδες του φίλιου ιππικού κατά την ανασύνταξη²¹⁰.

Μια σημαντική παρατήρηση στο σημείο αυτό, μπορεί να γίνει σχετικά με το βάθος και την σύσταση της παράταξης. Αναφέρεται ότι ο κανονικός σχηματισμός πεζικού περιλάμβανε δύο σειρές *σκουταράτων* μπροστά, τρεις τοξοτών στη μέση και άλλες δύο *σκουταράτων* από πίσω· σύνολο 7 σειρές. Το βάθος φαίνεται μικρό, ειδικά αν αναλογιστεί κάποιος ότι οι τοξότες δεν θα μπορούσαν να συνεισφέρουν ιδιαίτερα στην εκ του σύνεγγυς μάχη. Μάλιστα, γίνεται αναφορά στην αρχαία μακεδονική φάλαγγα των 16 ανδρών βάθους (η οποία αποτελούνταν μόνο από βαρύ πεζικό),

---

204 McGeer (1995) 225.

205 Haldon (2001) 154-155.

206 *PM* (1995) 14, 39-59, 16, 60-94, 18, 95-106· *TNO* (1995) 90, 42-63, 92, 64-99, 94, 100-111.

207 Στα *PM* αναφέρονται ως *όπλιται* ενώ στα *TNO* ως *σκουταράτοι*. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για στρατιώτες με τον ίδιο εξοπλισμό, άντρες με δόρατα και ασπίδες [McGeer (1995) 203-206].

208 McGeer (1988) 138.

209 Haldon (2001) 155.

210 Dawson (2009) 52.

τονίζοντας ότι οι παρούσες συνθήκες δεν απαιτούν κάτι ανάλογο, γιατί και οι Άραβες ακολουθούσαν παρόμοια τακτική²¹¹. Από αυτά φαίνεται πως ένας βασικός ρόλος του σχηματισμού ήταν να κρατήσει σε απόσταση το αραβικό ελαφρύ ιππικό. Η περιμετρική διάταξη απέτρεπε κάθε ενδεχόμενο αιφνιδιασμού, δίνοντας έτσι την πολυτέλεια να αγνοηθούν οι αντίπαλοι ιππείς²¹². Παράλληλα, πιθανή απόπειρα για εχθρική επίθεση από όλες τις μεριές θα οδηγούσε σε κατακερματισμό των αντιπάλων²¹³. Από την άλλη, η επιμήκυνση της αμυντικής γραμμής αποδυνάμωνε την αντοχή της σε άμεσες επιθέσεις, επικεντρωμένες σε ένα σημείο, στις εφόδους του βαρέως ιππικού. Η πρόβλεψη που υπήρχε για αυτό το ενδεχόμενο θα αναλυθεί παρακάτω.

Έχοντας ως «βάση» τον τετράγωνο σχηματισμό του πεζικού, οι *κατάφρακτοι*, συνοδευόμενοι από άλλες μονάδες ιππικού, πέρναγαν μέσα από τους διαδρόμους και έπαιρναν σχηματισμό μάχης με μέτωπο προς τον εχθρό²¹⁴. Μόνο αν η απόσταση με τον εχθρό ήταν πολύ μικρή και αναμενόταν συμπλοκή με το φίλιο πεζικό, τότε χρησιμοποιούνταν οι πλαϊνοί διάδρομοι, ώστε να γίνει επίθεση από τα πλευρά²¹⁵.

Η ευρύτερη παράταξη του ιππικού περιελάμβανε, μαζί με αυτήν των *καταφράκτων*, δεκατρείς μονάδες κατανεμημένες σε τρεις σειρές μάχης· δεκαέξι, αν χρειαζόταν να συνοδεύουν και εφοδιαστικές άμαξες στο πίσω μέρος²¹⁶ (εικ. 15). Στην πρώτη σειρά, η παράταξη των *καταφράκτων* ήταν στο κέντρο με δυο μονάδες

211 *PM* (1995) 16, 62-74 «νυνὶ δὲ τῶν τοιούτων παρατάξεων μὴ χρηματιζουσῶν ἄχρηστος ἐστὶν ἡ τοιαύτη φάλαγγξ. Κατὰ τοὺς παλαιῶν ἀνδρῶν πολέμους, κατὰ πολὺ καὶ Ἀγαρηνοὶ ἠλαττώθησαν.» *TNO* (1995) 92, 65-77 «ἄρτι δὲ οὐκ ἐνεργοῦσιν αἱ τοιαῦται παραταγαί, ἐπειδὴ καὶ οἱ Σαρακηνοὶ πολὺ ὀλιγώθησαν πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν ὅπερ εἶχον εἰς τοὺς πολέμους οἱ παλαιοί.»

212 *McGeer* (1988) 140-141. Εδώ μπορεί να επισημανθεί πως το πλῆθος των τοξοτών διασφάλιζε μια ικανή «δύναμη πυρός». Έτσι, ο τετράγωνος σχηματισμός μπορούσε να «επιτίθεται» στους ιππείς που θα επιχειρούσαν να τον παρενοχλήσουν, χωρίς να διαταράσσει την συνοχή του όντας στατικός, αν χρειαζόταν.

213 Θεοτόκης (2018α) 219-220.

214 *PM* (1995) 28, 111-115 «...ἔχειν τὴν τρίγωνον παράταξιν τῶν καταφράκτων καὶ τὰς ἑτέρας παρατάξεις, τὰς δύο οὐσας μετ' αὐτῆς, καὶ εἰς οἶον μέτωπον ἴσταται ἡ τῶν ἐχθρῶν παράταξις, δι' ἐκείνων τῶν χωρίων ἐκβάλλειν αὐτὰς...» *TNO* (1995) 104, 133-142 «εἰς οἶον μέρος ἴσταται αἱ παραταγαὶ τῶν ἐχθρῶν, αἱ ἐλθοῦσαι πρὸς τὰς ἡμετέρας παραταγὰς, ἵνα ἐκβάλλῃς ἐξ ἐκείνων | τῶν διαχωρισμάτων τῶν πεζῶν τὴν εἰρημένην τρίγωνον παραταγὴν τῶν καταφράκτων καὶ τὰς ἄλλας δύο παραταγὰς, τὰς οὐσας μετ' αὐτῆς.»

215 *PM* (1995) 30, 133-139 «εἰ δὲ καὶ ἡ τῶν ἐχθρῶν παράταξις ταχύνει καὶ συμβάλλει μετὰ τῶν ἡμετέρων πεζῶν ὀπλιτῶν καὶ οὐχ εὐρίσκεται εὐριχωρία τοῦ διὰ τῶν χωρίων | τῆς συντάξεως τοὺς καταφράκτους ἐξέρχεσθαι, δεῖ ἐξέρχεσθαι αὐτοὺς καὶ ἐκ τῶν πλαγίων χωρίων...» *TNO* (1995) 106, 159-165 «ἂν δὲ καὶ ταχύνῃ ἡ παραταγὴ τῶν ἐχθρῶν καὶ συμβάλωσιν οἱ σκουταράτοι πεζοὶ τῶν ἐχθρῶν καὶ οἱ ἡμέτεροι καὶ μάχωνται, εἰ οὐκ ἔχουσιν οἱ κατάφρακτοι εὐριχωρίαν πρὸς τὸ ἐξέρχεσθαι διὰ τῶν ὄντων εἰς τὸ μέτωπον χωρισμάτων, εἶτα τὸ στόμα τῆς τριγώνου παραταγῆς <καὶ> τῶν ὄντων μετ' αὐτῆς ἵνα ὀρμήσῃ κατὰ τῶν πολεμίων ἐκ πλαγίου αὐτῶν.»

216 *PM* (1995) 38-50· *TNO* (1995) 116-134, όπου περιγράφεται αναλυτικά η ιππική παράταξη.

κανονικού ιππικού εκατέρωθεν²¹⁷. Από κάθε πλευρά, υπήρχε μια επιπλέον μικρότερη μονάδα: Στα δεξιά βρίσκονταν οι *ύπερκεραστές*, με μεγάλη αναλογία ιπποτοξοτών, ρόλος των οποίων ήταν περικύκλωση του εχθρού. Αντίθετα στα αριστερά, υπήρχε μία ισοδύναμη μονάδα με αποστολή να παρεμποδίσει ανάλογη εχθρική προσπάθεια. Στη δεύτερη σειρά υπήρχαν τέσσερις κανονικές μονάδες ιππικού, τοποθετημένες μπροστά από τους διαδρόμους που άφηνε η πρώτη. Στην τρίτη σειρά υπήρχαν πάλι τρεις μονάδες, όπου, όταν ήταν δυνατό, η μεσαία αποτελούνταν πάλι από *κατάφρακτους*²¹⁸. Πιο πίσω, στις άμαξες, προβλέπονταν τρεις μικρότερες μονάδες των 100 ανδρών για συνοδεία.

Μπροστά από όλη την ιππική παράταξη βρίσκονταν σε χαλαρή διάταξη οι *προκουρσάτορες*. Η συγκεκριμένη μονάδα διέφερε από τις υπόλοιπες, καθώς δεν είχε συγκεκριμένη θέση, αλλά απλωνόταν σε όλο το πλάτος του μετώπου²¹⁹. Αποτελούμενη από ελαφρύ ιππικό²²⁰, είχε πρωταρχική αποστολή, εκτός από την αναγνώριση, να παρενοχλήσει και να φθείρει τον εχθρό κατά το άνοιγμα της μάχης.

3. Ο ρόλος τους στην μάχη

Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος να κριθεί νικηφόρα μια μάχη ήταν η άμεση και γρήγορη εξουδετέρωση της αντίπαλης διοίκησης στο πεδίο. Η απώλεια του διοικητή είχε ως συνέπεια την καταρράκωση του ηθικού των ανδρών του και της θέλησής τους να συνεχίσουν να μάχονται²²¹. Το πρόβλημα σε αυτήν την περίπτωση βρισκόταν στο

---

217 Κάθε τέτοια μονάδα περιλάμβανε 500 ιππείς, παρατεταγμένους σε ορθογώνιο 5 X 100. Κάθε σειρά των 100 ανδρών σχηματιζόταν από δύο *βάνδα* (μονάδα ιππικού 50 ανδρών) το ένα δίπλα από το άλλο. Οι πρώτες δύο σειρές και η τελευταία αποτελούνταν από ιππείς οπλισμένους με δόρατα και ασπίδες ενώ η τρίτη και η τέταρτη από ιπποτοξότες [*PM* (1995) 40, 33-47· *TNO* (1995) 118, 41-43, 120, 44-64].

218 *TNO* (1995) 122, 104-111.

219 McGeer (1995) 284.

220 Θεοτόκης (2018α) 230· Dawson (2009) 52-53· McGeer (1995) 211-212. Παρ' όλα αυτά, ο εξοπλισμός τους δεν φαίνεται να διαφέρει από αυτόν του υπόλοιπου (πλην *καταφράκτων*) ιππικού, καθώς περιλαμβάνει θώρακα και κράνος [*PM* (1995) 38, 7-11· *TNO* (1995) 118, 9-14]. Εν τούτοις, δεδομένης της αποστολής τους, είναι φυσικό να υποθέσει κάποιος ότι ευνοείτο η ευελιξία σε σχέση με την παθητική προστασία.

221 McGeer (1995) 307-308, όπου αναφέρει ότι οι πολεμιστές των μεσαιωνικών στρατών είχαν συνδέσει με την τύχη του αρχηγού τους, όχι μόνο τις ελπίδες τους για νίκη, αλλά και για πιθανή λεία ή γενικότερη πληρωμή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συντριπτική ήττα των Βυζαντινών στη μάχη του Αχελώου το 917 όπου, αν και η αρχική εξέλιξη της ήταν υπέρ τους, μία φήμη για τον θάνατο του διοικητή τους, Λέοντα Φωκά, ήταν αρκετή για να αντιστραφεί η κατάσταση [Haldon (2001) 140-141].

ότι ο αντίπαλος διοικητής βρισκόταν στο πιο προστατευμένο σημείο της παράταξης του, συνήθως κεντρικά, ώστε να έχει και καλύτερο έλεγχο των δυνάμεών του. Όπως αναφέρθηκε, ο ρόλος των *καταφράκτων* ήταν να χτυπήσουν σε αυτό ακριβώς το σημείο. Γι' αυτό τοποθετούνταν συνήθως κεντρικά, με μέτωπο προς την αντίπαλη διοίκηση²²².

Η προσέγγιση ήταν άμεση: απευθείας έφοδος, ακόμα και αν μπροστά υπήρχε συντεταγμένο πεζικό, εξοπλισμένο με δόρατα²²³. Η αποστολή αυτή δεν ήταν εύκολη. Ένα χαρακτηριστικό πλεονέκτημα του ιππικού είναι η ευελιξία και η μείωση της τρωτότητας μέσω της συνεχούς κίνησης. Όσο η ταχύτητα πέφτει, τόσο αυξάνεται ο κίνδυνος για τον αναβάτη²²⁴, καθώς ο ίππος του αποτελεί μεγάλο στόχο που δύσκολα προστατεύεται. Οι *κατάφρακτοι* από την άλλη, έπρεπε να κάνουν αυτό που κανονικά το ιππικό απέφευγε: να χτυπήσουν το ισχυρότερο σημείο των αντιπάλων, με κίνδυνο, αν η αντίπαλη πεζική παράταξη έμενε ακλόνητη, να αγκιστρωθούν σε μια στατική μάχη εκ του συστάδην²²⁵. Έτσι, στα εγχειρίδια τονίζεται ότι δεν πρέπει να φοβηθούν, ακόμα και αν βρεθούν απέναντι σε συντεταγμένο βαρύ πεζικό²²⁶.

Το πρώτο στάδιο της επίθεσης γινόταν, όπως αναφέρθηκε, με τους *προκουρσάτορες*, οι οποίοι προπορεύονταν. Σκοπός τους ήταν να αποδιοργανώσουν τον εχθρό όσο γινόταν αλλά όχι να εμπλακούν άμεσα με αυτόν. Φροντίζοντας να κρατάνε ικανή απόσταση, εφ' όσον η αντίπαλη δύναμη παρέμενε ακλόνητη, κατέληγαν να οπισθοχωρήσουν πίσω από την πρώτη γραμμή, περνώντας από τους διαδρόμους μεταξύ της παράταξης των *καταφράκτων* και των δύο μονάδων συνοδείας. Κατόπιν, αφού δινόταν χρόνος για προσευχή, όλες οι μονάδες του ιππικού προχωρούσαν για την επίθεση. Οι *προκουρσάτορες* χωρίζονταν σε δύο μέρη και,

---

222 *PM* (1995) 44, 120, 46, 121-125 «*Δεῖ δὲ πρὸ πάντων σκοπῆσαι ἐν ποίῳ μέρει τυγάνων ἴσταται ὁ τῶν ἐχθρῶν ἀρχηγός, καὶ πρὸς ἐκεῖνον αὐτὸν ὀρθῶσαι τὸ στόμα τῆς τριγώνου τῶν καταφράκτων παρατάξεως*». *TNO* (1995) 126, 172-180 «*Ἀρμόζει δὲ πρὸ πάντων σκοπῆσαι τό, εἰς ποῖον μέρος ἴσταται ἡ κεφαλὴ τῶν πολεμίων, καὶ πρὸς ἐκεῖνον αὐτὸν ὀρθῶσαι τὸ στόμα τῆς παραταγῆς τῆς τριγώνου τῶν καταφράκτων*». Είναι όμως φυσικό η παράταξη να μεταβαλλόταν ανάλογα με την κρίση του διοικητή και την τακτική κατάσταση. Κατά την μάχη στο Δορύστολο (971), ο Ιωάννης Α΄ Τσιμισκής τοποθέτησε τους *πανσιδήρους ἰππότητας* στα άκρα της παράταξης [Λέων Διάκονος (1828) 140, 11-12].

223 Dawson (2009) 53.

224 Dawson (2009) 52.

225 Morillo (1999) 50.

226 *PM* (1995) 28, 115-117 «*καὶ κἂν τε πεζικὴ ἐστὶν ἡ τῶν ἐχθρῶν παραταξις, ἤγουν ὀπλίται, οὐ χρὴ τοὺς καταφράκτους δειλιᾶν...*». *TNO* (1995) 104, 142-147 «*καὶ τάχα καὶ ἡ πεζικὴ παραταγὴ τῶν ἐχθρῶν σκουταράτοι, ἂν στήκωσιν ἔμπροσθεν τῶν καβαλλαρίων αὐτῶν παραταγῶν, οὐ πρέπει δειλιᾶν τοὺς καταφράκτους ἡμῶν...*».

περνώντας πάλι από τους διαδρόμους, συνόδευαν την παράταξη των *καταφράκτων* καλύπτοντας τα πλευρά της²²⁷.

Το δεύτερο στάδιο ήταν η έφοδος, όπου οι *κατάφρακτοι* διαδραμάτιζαν αποφασιστικό ρόλο. Καθώς πλησίαζαν τους αντιπάλους, γινόταν ανταλλαγή βελών από τους τοξότες. Οι δύο μονάδες συνοδείας φρόντιζαν να βρίσκονται σε σωστή στοίχιση, χωρίς να προσπεράσουν αυτή των *καταφράκτων*. Μεγάλη προσοχή φαίνεται να δινόταν, όχι τόσο στην ταχύτητα της εφόδου, αλλά στη διατήρηση του σχηματισμού. Από την στιγμή που δέχονταν τις πρώτες εχθρικές βολές, άρχιζαν τον καλπασμό, ώστε να μειώσουν τον χρόνο έκθεσης σε αυτές²²⁸. Όμως δεν κάλπαζαν ξέφρενα²²⁹, καθώς έπρεπε να κρατήσουν όλοι τον ίδιο ρυθμό ώστε να χτυπήσουν τον εχθρό ως μονάδα και όχι ατομικά²³⁰, βρισκόμενοι όσο πιο κοντά γινόταν μεταξύ τους²³¹. Εδώ δινόταν σημασία στο να μην παρενοχληθεί η παράταξη από εχθρική ενέργεια και κοπεί η ορμή των *καταφράκτων*. Ακόμα και μια μικρή εχθρική ιππική δύναμη, αν χτύπαγε από τα πλευρά, θα δημιουργούσε μια κυματοειδή διαταραχή, δεδομένης της εγγύτητας μεταξύ των στρατιωτών κάθε ζυγού²³². Οι *προκουρσάτορες*, καλύπτοντας τα πλευρά, είχαν σημαντικό ρόλο καθώς λειτουργούσαν ως «αποσβεστήρες»²³³ με την χαλαρή τους διάταξη.

Η στιγμή της κρούσης περιγράφεται με σχεδόν ίδιο τρόπο, δύο φορές σε κάθε εγχειρίδιο. Τα εχθρικά δόρατα «σπάνε» από την ορμή των *καταφράκτων* και πάσης

---

227 *PM* (1995) 44, 93-120, 46, 121-137· *TNO* (1995) 126, 149-191, 127, 192.

228 Αν ο καλπασμός άρχιζε νωρίτερα, θα οδηγούσε σε άσκοπη εξάντληση των αλόγων. Αυτή η βασική αρχή παρέμεινε αναλλοίωτη με την υιοθέτηση των πυροβόλων όπλων, μέχρι και τον 19ο αιώνα [Nolan (1853) 287].

229 McGeer (1995) 305-306, όπου αναφέρει από τα *PM* τη λέξη *τριπόδος* η οποία βρίσκεται και στα *Τακτικά* του Λέοντα ΣΤ' και το *Στρατηγικόν* του Μαυρικού. Ο McGeer το μεταφράζει ως "trot" που φανερώνει ρυθμό γρηγορότερο από το απλό περπάτημα με εναλλαγή ζευγαριών ποδιών σε διαγώνια διάταξη (σε 2 στάδια). Ωστόσο ο όρος "canter" ίσως ταιριάζει καλύτερα, αφού περιγράφει πιο γρήγορο ρυθμό που εκτελείται σε 3 στάδια για τα πόδια του αλόγου (ταιριάζοντας καλύτερα με την λέξη *τριπόδος*), είναι όμως βραδύτερος από τον γρήγορο καλπασμό ("gallop") (βλ. ορισμοί στο διαδικτυακό λεξικό της Οξφόρδης <https://en.oxforddictionaries.com/definition/trot> <https://en.oxforddictionaries.com/definition/canter> και "Gaits of the Horse" <https://web.archive.org/web/20051104234721/http://www.ultimatehorsesite.com/info/gaits.html> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)).

230 McGeer (1995) 303, 307.

231 Dawson (2009) 52, όπου αναφέρει ότι θα βρίσκονταν «γόνατο με γόνατο». Στα *Τακτικά* του Λέοντα ΣΤ' περιγράφεται το ανάλογο παράγγελμα, όπου ο σχηματισμός του ιππικού πυκνώνει προς το κέντρο [Λέων ΣΤ' (1863) 741C,D].

232 McGeer (1995) 305.

233 *PM* (1995) 46, 130-131 «ἀποσβεῖν τοὺς ἐχθροὺς ἐκ πλαγίων τῶν καταφράκτων»

φύσεως εκηβόλο όπλο «αχρηστεύεται» από την θωράκισή τους²³⁴. Η συνέχεια βρίσκει τον εχθρό να υποχωρεί. Το ερώτημα που προβάλλεται δεν είναι αν ο εχθρός θα τραπεί σε φυγή, αλλά σε ποιον βαθμό, ώστε να συμμετάσχει μικρό ή μεγάλο μέρος της φίλιας ιππικής δύναμης. Θεωρείται βέβαιο ότι οι *κατάφρακτοι* θα πετύχουν την αποστολή τους και θα διασπάσουν την εχθρική παράταξη. Δεν αναφέρεται πουθενά ως ενδεχόμενο ο εχθρός να κρατήσει αντίσταση παρά μόνο στην περίπτωση που διαθέτει και αυτός *κατάφρακτους*²³⁵.

4. Ο μηχανισμός της εφόδου

Στο σημείο αυτό προκαλεί εντύπωση η διαφαινόμενη αποτελεσματικότητα του σχηματισμού των *καταφράκτων* εναντίον παράταξης βαρέως πεζικού. Θεωρητικά, ένα άλογο δεν θέλει να καλπάζει προς ένα εμπόδιο το οποίο δεν μπορεί να υπερπηδήσει ή να περάσει από ένα κενό του. Έτσι, μια πυκνή πεζική παράταξη θα έπρεπε να αποτελεί, εκ των πραγμάτων, ένα ανυπέρβλητο κώλυμα που θα σταμάταγε μία ιππική έφοδο εν τη γενέσει της. Παρομοίως όμως, ούτε ένας άνθρωπος είναι πρόθυμος να σταθεί στο δρόμο ενός καλπάζοντος αλόγου. Η σύγκρουση, όμως, δεν ήταν πάντα αναπόφευκτη. Το πεζικό, αν είχε υψηλό ηθικό και θέληση να αντισταθεί, μπορούσε να κρατήσει τις θέσεις του. Από την άλλη τα άλογα μπορούσαν να εκπαιδευτούν, αντίθετα με το ένστικτό τους, να εφορμούν υπό την πίεση του αναβάτη τους²³⁶. Στην περίπτωση αυτή, το θάρρος και η τόλμη, ανάγονταν σε βασικές προϋποθέσεις, όχι μόνο για τους ίδιους τους *κατάφρακτους*, αλλά και για τα άλογά τους²³⁷.

---

234 *PM* (1995) 28, 120-123 «καὶ τότε τὰ μὲν κοντάρια τῶν ἔμπροσθεν πεζῶν τῶν ἐναντίων συνθλασθήσεται ὑπὸ τῶν καταφράκτων, αἱ δὲ σαγίται αὐτῶν ἀνεέργητοι ἔσονται, ὡσαύτως καὶ <τὰ> τῶν ἀκοντιστῶν μέναιλα». *TNO* (1995) 104, 147-152 «καὶ τότε τὰ μὲν κοντάρια τῶν πολεμίων πεζῶν τῶν ἰσταμένων ἔμπροσθεν τῶν καβαλλαρικῶν αὐτῶν παραταγῶν κλασθῆναι ἔχουσιν ὑπὸ τῶν καταφράκτων ἡμῶν. αἱ δὲ σαγίται αὐτῶν καὶ τὰ μέναιλα τῶν ῥιπταριστῶν αὐτῶν γενέσθαι ἔχουσιν ἀνεέργητα διὰ τὴν ὀχυρότητα τῶν ἡμετέρων καταφράκτων», 128, 204-222, όπου επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο. Στα *PM* υπάρχει χωρίο όπου λείπει το κείμενο [*PM* (1995) 46, 149-150], αλλά δεδομένης της εγγύτητας των δύο κειμένων φαίνεται να αντιστοιχεί στα *TNO* 61, 204-222 [McGeer (1995) 75].

235 *PM* (1995) 48, 166-177. *TNO* (1995) 130, 242-253. Έχοντας αναλύσει πιο πριν τις προβλεπόμενες ενέργειες για την καταδίωξη του εχθρού, τα δύο εγχειρίδια αναφέρονται στο ενδεχόμενο ο εχθρός να έχει «όμοίως *κατάφρακτους*», με παρόμοιο εξοπλισμό. Σε αυτή την περίπτωση συστήνουν την εκτέλεση υπερκέρρασης από την τρίτη σειρά, την εφεδρεία της ιππικής παράταξης.

236 Keegan (1976) 95-96. Στο σημείο αυτό αξίζει να τονιστεί ότι και το σπιρούνι ήταν γνωστό στους Βυζαντινούς, ήδη από την αρχαιότητα [Anglim κ.α. (2002) 113· D'Amato (2012) 15].

237 *TNO* (1995) 114, 47-48.

Έχοντας υπ' όψιν ότι η έφοδος βαρέως ιππικού λειτουργεί πρωταρχικά ως «ψυχολογικό» όπλο²³⁸, είναι εύκολο κάποιος να δικαιολογήσει την αυτοπεποίθηση που προβάλλεται στα εγχειρίδια. Ένα σύγχρονο παράδειγμα αυτής της ψυχολογικής επίδρασης του αλόγου στον αντιπαρατιθέμενο πεζό, είναι οι ιππικές μονάδες που διαθέτουν οι αστυνομίες κάποιων χωρών. Κατά την αντιμετώπιση εχθρικού πλήθους, μπορούν πολύ εύκολα να ανοίξουν διαδρόμους και να διαλύσουν τη συνοχή του. Κανένας δεν ρισκάρει, όχι μόνο να μπλοκάρει την πορεία ενός αλόγου που κινείται, αλλά και να βρεθεί κοντά του γενικότερα²³⁹.

Ωστόσο, η ύπαρξη αυτής της ψυχολογικής επίδρασης είναι αποτέλεσμα της πραγματικής, σωματικής δράσης, που μπορεί να επιφέρει η ιππική έφοδος. Αν κάποιος δεχόταν μόνο το πρώτο, υπέθετε δηλαδή ότι πρόκειται για έναν κενό εκφοβισμό, με το πέρασμα του χρόνου η αποτελεσματικότητα της εφόδου θα μειωνόταν, μέχρι να εκμηδενιστεί. Όμως, η πραγματικότητα ήταν διαφορετική²⁴⁰. Ένα πολεμικό άλογο, μαζί με τον αναβάτη και τον εξοπλισμό του, εύκολα ξεπερνά τα 600 κιλά. Ακόμα και με μέτρια ταχύτητα, δημιουργείται μια ορμή που είναι υπερβολική για έναν άνθρωπο να την σταματήσει. Μπορεί εύκολα να βγει το συμπέρασμα πως οι πεζοί της πρώτης σειράς που δέχονταν την κατά μέτωπο επίθεση των *καταφράκτων* θα βρίσκονταν την επόμενη στιγμή στο έδαφος ποδοπατημένοι από τα άλογα²⁴¹. Αν τα ίδια τα ζώα δεν έκαναν προσπάθεια να σταματήσουν θα παρέσερναν και την δεύτερη σειρά. Από εκεί και πέρα, εφόσον υπήρχαν αρκετές σειρές πεζικού, είναι φανερό ότι κάποια στιγμή η έφοδος θα επιβραδυνόταν τόσο ώστε να χάσει όλη την ορμή της.

---

238 Θεοτόκης (2018α) 209· Morillo (1999) 50.

239 Giacomantonio κ.α. (2014) 23-24, όπου αναφέρεται, εκτός των άλλων, ότι οι άνθρωποι φοβούνται κυρίως τον απρόβλεπτο παράγοντα στην επαφή τους με ένα άλογο. Ένα σχετικό παράδειγμα είναι η αντιμετώπιση της διαδήλωσης των μαθητών στο Λονδίνο, στις 9 Δεκεμβρίου 2010, οπότε η έφιππη αστυνομία μπόρεσε πολύ εύκολα να ανοίξει διάδρομο, διασπώντας τους διαδηλωτές, χωρίς να υπάρχει ουσιαστική επαφή (βλ. https://www.youtube.com/watch?v=jz0Z5_h_CtY τελευταία πρόσβαση 26/12/2018)

240 Ο Γ. Θεοτόκης αναφέρει ότι πολλοί ιστορικοί [π.χ. Bennett (1995) 33, Morillo (1999) 50] έχουν εκφράσει το αξίωμα ότι τα άλογα ποτέ δεν θα έκαναν επίθεση σε ακλόνητο συντεταγμένο πεζικό, ωστόσο αυτή η άποψη μπορεί να αναθεωρηθεί, ειδικά στην περίπτωση πολυπληθούς ομάδας ιππέων όπου τα άλογα συμπεριφέρονται ως αγέλη [Θεοτόκης (2018α) 209]. Άλλωστε, εκτός από την αντοχή αυτής της τακτικής στον χρόνο, υπάρχουν και ιστορικά παραδείγματα, όπως η επίθεση των Γάλλων ιπποτών στους Άγγλους τοξότες στην μάχη του Αζινκούρ, το 1415. Η έφοδός τους δεν σταμάτησε, ακόμα και όταν τα άλογα βρέθηκαν μπροστά στους μυτερούς πασσάλους των Άγγλων, καθώς είχαν ήδη μεγάλη ταχύτητα – προφανώς για να συγκρουστούν. Άλλωστε, ένα μέρος τους βρέθηκε ανάμεσα στους τοξότες [Keegan (1976) 96].

241 Καλαφίκης (2009) 235, όπου περιγράφεται η έφοδος των *κατάφρακτων* ιππέων του Ιουλιανού εναντίον του βαρέως αλαμαννικού πεζικού, με αποτέλεσμα να το ποδοπατήσουν.

Κάποια άλογα θα σταμάταγαν πιο νωρίς από φόβο, κάποια άλλα μπορεί να μάχονταν με τις σπλές τους για να ανοίξουν δρόμο²⁴².

Από τα παραπάνω, φαίνεται ότι το κύριο όπλο των *καταφράκτων* για την έφοδο ήταν το ίδιο το άλογο. Οι λογχοφόροι Δυτικοί ιππότες μπορούσαν να προτάξουν τα δώρατά τους, μέσα από τα οποία μεταφερόταν η ενέργεια του χτυπήματος. Έτσι, μπορούσαν να προστατέψουν το άλογο, καθώς ήταν δυνατό να «σπρώξουν» το εχθρικό πεζικό με την λόγχη τους, πριν λάβουν αυτοί το πρώτο χτύπημα²⁴³, σημαντική λεπτομέρεια αν αναλογιστεί κάποιος ότι, μέχρι τον 12ο αιώνα, τα άλογά τους ήταν αθωράκιστα²⁴⁴. Από την άλλη, οι εξοπλισμένοι με *σιδηροράβδια κατάφρακτοι* των πρώτων σειρών δεν μπορούσαν να κάνουν κάτι παρόμοιο. Η βραχεία ακτίνα των όπλων τους συνεπαγόταν ότι μπορούσαν να τα χρησιμοποιήσουν κυρίως από τα πλευρά του αλόγου. Έτσι, το πρώτο χτύπημα το δεχόταν και αντίστοιχα το έδινε ο *κατάφρακτος* ίππος τους. Στην περίπτωση αυτή φαίνεται καλύτερα και η βασική λειτουργία της θωράκισης των ίππων· να τους προστατεύσει από τα εχθρικά δώρατα στα οποία έπρεπε, κυριολεκτικά, να πέσουν πάνω²⁴⁵. Όμως, ακόμα και αν το άλογο σκοτωνόταν, ακριβώς εκείνη την στιγμή, αυτό δεν θα ανέκοπτε την ορμή του, άρα και την ικανότητά του να εμβολίσει και να διασπάσει τις εχθρικές γραμμές²⁴⁶. Η ενεργητική αυτή χρήση των ίππου ως πρωταρχικό όπλο στην έφοδο, καθώς και η αποτελεσματικότητά αυτής της μεθόδου, έρχεται σε αντίθεση με την «θεωρία του αναβολέα», άποψη που διατυπώθηκε από τον Lynn White το 1962. Σύμφωνα με αυτή, η εισαγωγή του αναβολέα στην ιπποσκευή των ιππέων ήταν αυτή που ουσιαστικά δημιούργησε το βαρύ ιππικό, καθώς έκανε δυνατή την τεχνική εφόδου με την

---

242 Davis (1989) 18, όπου περιγράφεται η χρήση αρσενικών πολεμικών αλόγων στη μεσαιωνική Ευρώπη λόγω της έμφυτης επιθετικότητάς τους. Ο έλεγχός τους απαιτούσε μια πιο «επιθετική» στομίδα, με μοχλοειδή κίνηση (*curb bit*), η οποία ήταν ήδη γνωστή και στους Βυζαντινούς [Dawson (2009) 42· Ellis (1978) 21· Nicolle (1982) 34].

243 Ένας πεζός με δόρυ και ασπίδα συνήθως χειρίζεται το όπλο του με το ένα χέρι. Έτσι, για να έχει σωστό έλεγχο, η λαβή θα πρέπει να βρίσκεται στο κέντρο ισορροπίας, κοντά στο κέντρο του στελέχους, δεσμεύοντας έτσι μέρος από το συνολικό μήκος. Αντίθετα, ο ιππότης, χρησιμοποιώντας την λόγχη μόνο κατά την έφοδο, μπορεί να την πιάσει από πιο πίσω καθώς την χρησιμοποιεί εναγκαλισμένη (*couched*) και την χαμηλώνει την τελευταία στιγμή. [Davis (1989) 20-21].

244 Bennett (1995) 39.

245 McGeer (1995) 311.

246 Keegan (1976) 154-155, όπου αναφέρεται περιστατικό από την μάχη του García Hernández, το 1812, όπου ένα θανάσιμα τραυματισμένο άλογο με νεκρό τον αναβάτη του, κατάφερε να διασπάσει το γαλλικό «τεράγωνο» πεζικού, καθώς έπεσε πάνω στις πρώτες σειρές. Έτσι δημιούργησε άνοιγμα, το οποίο εκμεταλλεύτηκε το γερμανικό ιππικό για να διαλύσει την γαλλική παράταξη.

εναγκαλισμένη στη μασχάλη λόγχη²⁴⁷. Η άποψη αυτή έχει δεχτεί κριτική²⁴⁸, και η περίπτωση των *καταφράκτων* του 10ου αιώνα συμβάλλει σε αυτή την κριτική, καθώς ο ρόλος του αναβάτη, την στιγμή της κρούσης, ήταν να καθοδηγήσει το άλογο, όχι να μεταδώσει ο ίδιος το πρώτο χτύπημα²⁴⁹.

Η δυναμική της εφόδου φαίνεται και από το σχήμα της παράταξης. Σε αντίθεση με τους πλατιούς και ρηχούς σχηματισμούς του λοιπού ιππικού, η παράταξη των *καταφράκτων* δεν θυσίαζε το βάθος της, ακόμα και όταν υπήρχε έλλειψη ανδρών²⁵⁰. Ενώ, δηλαδή, το ιππικό που συνόδευε την παράταξη προτιμούσε να εμπλακεί σε ευρύ μέτωπο ώστε να κρατά τον εχθρό «απασχολημένο», οι *κατάφρακτοι* επικεντρώνονταν σε ένα στενότερο κομμάτι. Σε αυτό το σημείο, ο συνδυασμός της ψυχολογικής και της σωματικής πίεσης έμπαινε σε χρήση. Αρκεί κάποιος να φανταστεί την αντίδραση των αντίπαλων στρατιωτών. Όχι τόσο αυτών που ήταν ακριβώς μπροστά, των «καταδικασμένων» να δεχθούν την έφοδο, όσο αυτών που βρίσκονταν στα όρια του στενού αυτού μετώπου. Η φυσιολογική, σχεδόν ακούσια, αντίδρασή τους θα ήταν να κλίνουν λίγο προς τα αριστερά ή δεξιά, για να αποφύγουν την σύγκρουση. Έτσι θα δημιουργούσαν ένα μικρό κενό, το οποίο θα πλήρωναν οι διπλανοί τους με την ίδια λογική. Αυτό θα οδηγούσε σε μια αλυσιδωτή αντίδραση με αποτέλεσμα την αραίωση των γραμμών στο σημείο της κρούσης, κάνοντας ευκολότερο το έργο των *σιδηροραβδάτων* στο να τις διασπάσουν. Η τάση αυτή θα συνεχιζόταν, όχι μόνο επειδή θα υπήρχε πτώση του ηθικού των εχθρών, αντίθετα με τους *κατάφρακτους*²⁵¹, αλλά και λόγω της «σφηνοειδούς» διάταξης των βυζαντινών ιππέων που θα συνέβαλλε στην δημιουργία συνωστισμού στις άκρες. Στην περίπτωση αυτή εξηγείται και η εναλλαγή *σιδηροραβδάτων* και *κονταράτων* στα πλευρά. Γι' αυτούς, η φορά της

---

247 White (1964) 1-38, όπου η εισαγωγή του αναβολέα εμφανίζεται ως το καταλυτικό γεγονός που οδήγησε στην ανάπτυξη, τόσο του βαρέως ιππικού, όσο και της καθιέρωσης της φεουδαρχικής κοινωνίας γενικότερα.

248 Κόλιας (1989β) 27-28· Bennett (1995) 34-36· Morillo (1999) 47-50.

249 Προφανώς, η ύπαρξη του αναβολέα θα βοηθούσε, ενώ θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη στην επόμενη φάση, στην εμπλοκή. Αντίστοιχα όμως, χρειάζεται να επισημανθεί εκ νέου η ύπαρξη αποτελεσματικού βαρέως ιππικού από την αρχαιότητα, πριν από την εισαγωγή του αναβολέα, π.χ. η περίπτωση των *εταίρων* του στρατού του Μεγάλου Αλεξάνδρου [Ellis (1976) 11-12] ή των πρώτων *κατάφρακτων* της ύστερης αρχαιότητας.

250 Όπως αναφέρθηκε, η βασική παράταξη του ιππικού είχε πλάτος 100 ανδρών και βάθος μόνο 5. Αντίθετα, οι *κατάφρακτοι*, με σχεδόν ίδια αριθμητική δύναμη, είχαν βάθος 12 ανδρών, το οποίο ήταν σταθερό, ακόμα και όταν η δύναμη έπεφτε στους 384. Το πλάτος μπροστά ήταν, στην καλύτερη περίπτωση, 20 ανδρών.

251 TNO (1995) 128, 209-212, «καὶ τότε προσλαμβάνοντες οἱ κατάφρακτοι ἀνδρείαν καὶ θράσος, κατακλάσσουσι τὰς κεφαλὰς καὶ τὰ σώματα τῶν ἐχθρῶν καὶ τῶν ἵππαριων αὐτῶν μετὰ τῶν σιδηροραβδίων καὶ τῶν παραμηρίων αὐτῶν».

κίνησης δεν ήταν ακριβώς κάθετη με το μέτωπο των εχθρών που αντιμετώπιζαν, αλλά σχημάτιζε γωνία. Συνέχιζαν έτσι να «ανοίγουν δρόμο», αλλά παράλληλα χρειαζόταν να μπορούν να χτυπούν τους πεζούς που υποχωρούσαν²⁵².

Παρ' όλα αυτά, το εχθρικό πεζικό ενδέχεται να ήταν αποφασισμένο να κρατήσει τις θέσεις του με κάθε κόστος. Αν είχε αποφασιστικότητα και ένα επαρκές βάθος γραμμών, για να απορροφήσει την ενέργεια της εφόδου, μπορούσε να αποκρούσει κάθε τύπο βαρέως ιππικού²⁵³. Τότε θα ανάγκαζε την αντίπαλη ιππική δύναμη, είτε να επιμείνει σε μια στατική μάχη, είτε να ανασυνταχθεί, να οπισθοχωρήσει δηλαδή και να επαναλάβει την έφοδο²⁵⁴. Και οι δύο εναλλακτικές αντιπροσώπευαν για τους *κατάφρακτους* μια μειονεκτική κατάσταση. Στην στατική μάχη, οι πεζοί, εφ' όσον είχαν κρατήσει την συνοχή τους, θα μπορούσαν με τα δόρατά τους να κρατήσουν σε απόσταση τους ιππείς, οι οποίοι θα φθείρονταν σε μία μη ευνοϊκή, για αυτούς, μορφή μάχης. Από την άλλη, η ανασύνταξη, θα σήμαινε πως οι ιππείς έπρεπε να γυρίσουν πλάτη προς τον εχθρό, έστω και για λίγο, και να υποχωρήσουν. Κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε απώλειες από τις πρώτες σειρές και θα έριχνε το ηθικό των στρατιωτών, αφού η έφοδός τους θα είχε αποτύχει. Αυτή η τακτική δεν ήταν ενδεδειγμένη για το μεσαιωνικό βαρύ ιππικό και ίσως γι' αυτό δεν αναφέρεται²⁵⁵.

Το παραπάνω παράδειγμα, όμως, είναι περισσότερο θεωρητικό. Άλλωστε, η γενικότερη μελέτη της στρατιωτικής ιστορίας υποδεικνύει ότι σπάνια οι στρατιώτες πολεμούσαν μέχρι τέλους ή ήταν διατεθειμένοι να πεθάνουν για τη νίκη. Για την επίτευξη της νίκης αρκούσε να καμφθεί η θέληση του εχθρού να πολεμήσει, όχι να σκοτωθεί μαχόμενος²⁵⁶. Αν ληφθεί υπ' όψιν η εμπειρία που απορρέει από τα δύο εγχειρίδια, αλλά και οι επιτυχίες του Βυζαντινού στρατού στα πεδία των μαχών του 10ου αιώνα, δεν φαίνεται να υπήρχε ικανή πεζική δύναμη που μπορούσε, υπό κανονικές συνθήκες, να αντισταθεί αποτελεσματικά στους *κατάφρακτους*²⁵⁷. Οι κατά

---

252 McGeer (1995) 213, όπου περιγράφει το δόρυ των βυζαντινών ιππέων ως όπλο εναντίον υποχωρούντος πεζικού.

253 Bennett (1995) 36.

254 Morillo (1999) 50.

255 McGeer (1995) 289. Η λύση σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν να αυξηθεί η πίεση στον εχθρό με έφοδο από κάποια εφεδρική δύναμη από τις άλλες γραμμές [PM (1995) 48, 173-177· TNO (1995) 130, 249-253].

256 Dawson (2009) 57, όπου δίνει ένα ενδιαφέρον ποσοστό απωλειών, 15 έως 20%, που μπορούσε να δεχθεί ένας μεσαιωνικός στρατός πριν τραπέι σε φυγή. Είναι εμφανές ότι ο ψυχολογικός παράγοντας ήταν πιο σημαντικός από τον σωματικό, καθώς η μαχητική ικανότητα δεν μεταβαλλόταν ιδιαίτερα μέχρι εκείνη τη στιγμή.

257 Haldon (2001) 156.

τ' άλλα πολεμοχαρείς Ρως, οι οποίοι στηρίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στους πεζούς τους πολεμιστές, παρατηρούσαν ότι δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τους βυζαντινούς πανσιδήρους ιππότες²⁵⁸. Ούτε, αντίστοιχα, οι υπερασπιστές της Ταρσού μπορούσαν να προβάλουν καλύτερη αντίσταση²⁵⁹, παρ' όλο που οι Άραβες είχαν παρόμοιο τρόπο μάχης με τους Βυζαντινούς²⁶⁰. Άλλωστε, οι *κατάφρακτοι* είχαν εξελιχθεί για αυτόν ακριβώς τον σκοπό, να μπορούν να διαλύουν το αραβικό πεζικό²⁶¹.

Τι ήταν όμως αυτό που τελικά μπορούσε να σταματήσει τους *κατάφρακτους*; Εδώ η απάντηση περιλαμβάνει δύο αναγκαίες παραμέτρους: την καλή ποιότητα του πεζικού και την ύπαρξη των κατάλληλων μέσων ή ευνοϊκών συνθηκών. Σχετικά με το πρώτο σκέλος, η ποιότητα του πεζικού ήταν η πρώτη και βασική προϋπόθεση, για να αποκρουστεί μια έφοδος βαρέως ιππικού, καθώς έπρεπε να έχει το ηθικό και την πειθαρχία να κρατήσει τις θέσεις του, έπρεπε δηλαδή να πεισθεί ότι μπορεί να σταματήσει την εχθρική έφοδο²⁶². Ωστόσο, η απαραίτητη αυτή αυτοπεποίθηση μπορεί να πηγάζει μόνο από μια υπαρκτή δύναμη, την αίσθηση ελέγχου των πραγμάτων. Αυτό φέρνει την δεύτερη προϋπόθεση: τα μέσα που μπορεί να διαθέτει το πεζικό, για να υποστηρίξει την άμυνά του. Αυτά μπορούν να είναι ο οπλισμός, η σωστή εκμετάλλευση του εδάφους ή κάποια τεχνητά κωλύματα²⁶³. Μια λύση στο παραπάνω πρόβλημα κλήθηκαν να δώσουν και οι ίδιοι οι Βυζαντινοί. Από τα εγχειρίδια φαίνεται πως οι εχθροί, οι Άραβες δηλαδή²⁶⁴, διέθεταν και αυτοί παρόμοιο, βαρύ ιππικό, ίσως όχι τόσο εντυπωσιακά θωρακισμένο²⁶⁵, αλλά με παρόμοιο ρόλο και λειτουργία. Οι αντίπαλοι *κατάφρακτοι* περιγράφονται να διαλύουν με παρόμοια ευκολία τα δόρατα του βυζαντινού βαρέως πεζικού²⁶⁶. Η λύση σε αυτό το πρόβλημα ήταν οι *μεναυλάτοι*. Πρόκειται για πεζούς στρατιώτες που αποτελούσαν οργανικό τμήμα κάθε *ταξιαρχίας*,

---

258 Λέων Διάκονος (1828) 151, 3-4.

259 Λέων Διάκονος (1828) 59, 2-20.

260 McGeer (1995) 244.

261 McGeer (1995) 310.

262 Morillo (1999) 51-52.

263 Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η μάχη του Μπάνοκμπερν (1315) όπου οι πεζικάριοι του Robert the Bruce εξουδετέρωσαν τους Άγγλους ιππότες εκμεταλλευόμενοι το βαλτώδες έδαφος, σκάβοντας παγίδες στο σημεία που αυτό ήταν πιο στέρεο και χρησιμοποιώντας πυκνούς σχηματισμούς πολύ μακρών δοράτων (Schiltro) [Bennett κ.α. (2005) 36-43.].

264 McGeer (1995) 225-226.

265 Αυτό μάλλον ισχύει αν ληφθεί υπ' όψιν το ποίημα του Άραβα συγγραφέα al-Mutanabbi, όπου καταγράφεται ο εντυπωσιασμός των Αράβων από τη θωρακισμένη όψη των βυζαντινών *κατάφρακτων* [McGeer (1995) 214].

266 *PM* (1995) 18, 100-103· *TNO* (1995) 94, 102-106.

100 στον αριθμό, και επάνδρωναν την πρώτη σειρά όταν επέκειτο έφοδος βαρέως ιππικού. Διέθεταν παρόμοιο οπλισμό με το λοιπό βαρύ πεζικό, αλλά παράλληλα κάλυπταν και τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις: Ήταν πιο θαρραλέοι από τους περισσότερους πεζούς και διέθεταν το *μένανλο*, ένα δόρυ ειδικά φτιαγμένο για να αποκρούσουν τις επιθέσεις των εχθρικών *καταφράκτων*. Το στέλεγχός του ήταν φτιαγμένο από ατόφιο κορμό νεαρού δέντρου ώστε να έχει ίσια νερά και να μην σπάει. Εναλλακτικά, έπρεπε να είναι από σκληρό ξύλο και να έχει αξιοσέβαστο πάχος, τόσο όσο επέτρεπαν τα χέρια του πεζού που το χειριζόταν. Παράλληλα, ο σχηματισμός ενισχυόταν με επιπλέον *σκουταράτους* από τις πίσω γραμμές, με αποτέλεσμα το αντίπαλο ιππικό να βρεθεί μπροστά, όχι σε 2 αλλά σε 4 ή 5 σειρές δοράτων²⁶⁷. Η αυξημένη αντοχή του *μένανλου* σήμαινε πως ο στρατιώτης μπορούσε να γονατίσει, να το στηρίξει, υπό γωνία, κόντρα στο έδαφος, ώστε αυτό να απορροφήσει την ενέργεια της κρούσης και να την διοχετεύσει στην γη²⁶⁸ (εικ. 19).

Η ύπαρξη των *μεναυλάτων* φαίνεται να επιβεβαιώνει την υπόθεση πως πράγματι, κατά την έφοδο των *καταφράκτων*, υπήρχε μια σφοδρή σύγκρουση των αλόγων με την μάζα της πεζικής παράταξης. Από μια πρώτη ανάγνωση των χωρίων, όπου αναφέρεται ότι τα δόρατα του πεζικού σπάνε από την πίεση της σύγκρουσης, ίσως δημιουργείται η εντύπωση ότι ο συγγραφέας μιλάει μεταφορικά. Ο αναγνώστης, έχοντας υπ' όψιν την ψυχολογική επίδραση του βαρέως ιππικού, μπορεί να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι το σπάσιμο των όπλων είναι ένα «σπάσιμο» της συνοχής της πεζικής παράταξης ή του ηθικού των εχθρών. Αυτό όμως αποσαφηνίζεται πέραν κάθε αμφιβολίας από τα ίδια τα κείμενα, όπου δίνονται οδηγίες, ώστε τα *μεναύλια* να έχουν την απαραίτητη αντοχή, προφανώς για να αντέξουν την σύγκρουση. Αυτό δείχνει πως ακόμα και εναντίον ακλόνητου πεζικού, το βαρύ ιππικό της εποχής δεν σταματούσε την έφοδο.

---

267 *PM* (1995) 18, 94-125· *TNO* (1995) 92, 96-99, 94, 100-123, όπου περιγράφονται τα χαρακτηριστικά και η λειτουργία των *μεναυλάτων*. Ας σημειωθεί ότι υπάρχει μια διαφορά μεταξύ των δύο εγχειριδίων για το πως θα ενισχυθεί η παράταξη. Τα *PM* συνιστούν την προσέλευση μιας από τις δύο πίσω σειρές *όπλιτων* μπροστά, ώστε να γίνουν εκεί τρεις (τέσσερις μαζί με τους *μεναυλάτους*). Αντίθετα, τα *TNO* προβλέπουν την συμύκνωση κάθε δύο στοιχών σε ένα. Αυτός ο ελιγμός διπλασιάζει άμεσα το βάθος του σχηματισμού [McGeer (1988) 144-145], ωστόσο, αραιώνει την απόσταση των στοιχών. Η αποτελεσματικότητα του παραπάνω ελιγμού, μπορεί να θεωρηθεί ότι βεβαιώθηκε από την εμπειρία της μάχης. Έτσι φαίνεται πως ο ελιγμός, παρ' ότι άνοιγε στενούς «διαδρόμους», δεν άφηνε αρκετό χώρο στους αντίπαλους ιππείς για να περάσουν, ενώ η πλειοψηφία των ανδρών περνούσε σε πιο προστατευμένη θέση.

268 Dawson (2007) 11· McGeer (1988) 141-143.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΦΡΑΚΤΩΝ

1. Οι απόψεις για την στρατολόγηση των βαριά οπλισμένων ιππέων

Είναι γνωστό πως ήδη από το πρώτο μισό του 10ου αιώνα, η πολιτική των αυτοκρατόρων άρχισε να γίνεται ευνοϊκότερη για το στράτευμα. Από τις υποδείξεις του Λέοντα ΣΤ΄ οι στρατιώτες να είναι εύποροι και να απαλλάσσονται από φορολογικές υποχρεώσεις μέχρι τα νομοθέτηματα του Κωνσταντίνου Ζ΄ και του Ρωμανού Α΄ (920-944) που προστάτευαν την στρατιωτική γη, όλα αυτά συνέβαλαν στην βελτίωση της θέσης των στρατιωτών και την γενικότερη αύξηση της αποτελεσματικότητας του βυζαντινού στρατού²⁶⁹. Με την άνοδο του Νικηφόρου Φωκά στο προσκήνιο, η τάση αυτή συνεχίστηκε. Ο στρατηγός - Αυτοκράτορας ήταν πιο κοντά στον απλό στρατιώτη σε σχέση με τους προκατόχους του, ενώ ήταν και ιδιαίτερα προστατευτικός με το στράτευμα²⁷⁰. Αυτό, σε συνδυασμό με τις στρατιωτικές επιτυχίες που συντελέστηκαν, οδήγησαν πολλούς ιστορικούς στην υπόθεση ότι ο Νικηφόρος Φωκάς προέβη σε μεταρρυθμίσεις στον στρατό που έφεραν αυτά τα αποτελέσματα. Η παραπάνω θέση ενισχύθηκε από την ύπαρξη μιας *νεαράς* διάταξης²⁷¹, που αποδόθηκε στον παραπάνω αυτοκράτορα. Αυτή έχει τίτλο «*Περὶ τῶν ἀπεμπολησάντων στρατιωτῶν τύπους αὐτῶν εἶτα τούτους ἐπιζητούντων*» και προβλέπει τον τριπλασιασμό της ελάχιστης, αναπαλλοτρίωτης, αξίας της γης των στρατιωτών, από τέσσερις σε δώδεκα λίτρες χρυσού²⁷². Τη *νεαρά* αυτή επικαλείται και ο G. Ostrogorsky, υποστηρίζοντας ότι ο Νικηφόρος Φωκάς πήρε μέτρα, για να ενισχύσει την κτηματική περιουσία των στρατιωτών²⁷³. Σύμφωνα με τον Ostrogorsky, αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αλλοίωση της σύστασης του στρατεύματος. Οι

---

269 Κόλιας (1994) 20-28.

270 Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του μέτρου που πήρε για την υπαγωγή των στρατιωτών σε ξεχωριστά, στρατιωτικά δικαστήρια, αλλά και η παράλληλη ανοχή που έδειχνε όταν αυτοί βιαιοπραγούσαν σε βάρος του πληθυσμού [Κόλιας (1994) 28-29.].

271 Κατά τον T. Κόλια, το συγκεκριμένο νομοθέτημα εμπίπτει κανονικά σε άλλη κατηγορία, στις *λύσεις*. Ωστόσο, συμβατικά, για λόγους ευκολίας το ονομάζει και αυτός *νεαρά* [Κόλιας (1993) 15.].

272 Για το πλήρες κείμενο της *νεαράς* βλ. Νικηφόρος Φωκάς (1828) 317-318. Επίσης, πρβλ. Κόλιας (1994) 98-99.

273 Ostrogorsky (1963) 167.

στρατιώτες δεν ήταν πια «πτωχοί», αλλά βαριά οπλισμένοι²⁷⁴. Αποτελούσαν έτσι μια νέα αριστοκρατική τάξη, προπομπό του θεσμού της *πρόνοιας*. Δεδομένου ότι δώδεκα λίτρες χρυσού αντιστοιχούσαν σε 720 - 770 στρέμματα πρώτης ποιότητας γης²⁷⁵, είναι φανερό ότι οι στρατιώτες θα είχαν μια μεγάλης αξίας περιουσία που θα απαιτούσε ικανό αριθμό εργατών²⁷⁶. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την παρουσία των *καταφράκτων* στα *PM*, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι, προκειμένου να «δημιουργήσει» ο Ν. Φωκάς τους βαριά οπλισμένους του ιππείς, εγκαινίασε ένα σύστημα φεουδαρχικού τύπου, αντίστοιχο με το Δυτικό μοντέλο που δημιούργησε τους ιππότες²⁷⁷.

Όμως, το παράδειγμα της Δύσης δεν μπορεί να είναι ανάλογο, καθώς εκεί παρατηρήθηκε η ανάπτυξη του φεουδαρχικού συστήματος, όταν η κεντρική εξουσία ήταν αποδυναμωμένη²⁷⁸. Αντίθετα, το βυζαντινό κράτος, όντας πιο συγκεντρωτικό, είχε τον έλεγχο, τόσο της παραγωγής των όπλων, όσο και της οπλοκατοχής. Οι αυτοκράτορες έτσι φρόντιζαν, όχι μόνο την άμυνα από εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και την αποθάρρυνση εσωτερικών εξεγέρσεων μέσω της αποστρατικοποίησης της κοινωνίας²⁷⁹. Πιθανή ποιοτική αναβάθμιση των στρατιωτών μπορούσε να γίνει μόνο κάτω από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Έτσι, κάθε προσπάθεια για δημιουργία ενός κοινού μοντέλου που θα εξηγούσε την ανάπτυξη βαριά οπλισμένων ιππέων με την ύπαρξη μεγάλης ιδιοκτησίας μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα²⁸⁰.

---

274 Ας σημειωθεί ότι η προηγούμενη περιουσία των τεσσάρων λίτρων αντιστοιχούσε σε περίπου 250 στρέμματα πρώτης ποιότητας γης. Το πραγματικό όριο της φτώχειας αντιστοιχούσε τότε σε γη αξίας 50 νομισμάτων (μια λίτρα = 72 νομίσματα), δηλαδή περίπου 43 στέμματα [Κόλιας (1993) 52].

275 Κόλιας (1993) 52-53.

276 Dawson (2009) 18, όπου υπολογίζει ότι μια τέτοια έκταση θα απασχολούσε 30 οικογένειες. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Τ. Κόλια, ο αριθμός αυτός θα ήταν αρκετά μικρότερος, καθώς η ίδια γη θα απέδιδε εισόδημα 288 νομισμάτων κάθε έτος (εισόδημα γης 4 λίτρων = 96 νομίσματα: $96 \times 3 = 288$ για γη 12 λίτρων). Αυτό το ποσό μπορούσε να συντηρήσει 18 τετραμελείς οικογένειες ($288 / 16 = 18$, όπου 16 νομίσματα είναι το απαραίτητο για την επιβίωση της οικογένειας ποσό), χωρίς όμως να υπολογιστούν τα φορολογικά και λειτουργικά έξοδα που συνολικά κυμαίνονταν από το 30% με 50% [Κόλιας (1993) 43, 46].

277 White (1964) 34-35, όπου, στηριζόμενος στην «θεωρία του αναβολέα», παρουσιάζει το μέτρο του τριπλασιασμού της στρατιωτικής γης ως απόρροια της υιοθέτησης από τους Βυζαντινούς των δυτικών τρόπων μάχης (με το εναγκαλισμένο στη μασχάλη δόρυ), άρα και της αντίστοιχης κοινωνικής δομής. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η τεχνική αυτή υπήρχε στην Δύση από τον 8ο αιώνα, θέση που έχει δεχθεί κριτική [Bennett κ.α. (2005) 74-76]. Επίσης, παραβλέπει το ότι τον 10ο αιώνα, οι *κατάφρακτοι*, και γενικότερα το βυζαντινό ιππικό, δεν χρησιμοποιούσαν ακόμα αυτό τον τρόπο εφόδου [McGeer (1995) 310· Tsursumia (2014) 84].

278 Brown (2018) 1.

279 Κόλιας (1989α) 465-469.

280 Κόλιας (1989β) 21

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι όλα τα παραπάνω αφορούν στον κάτοχο στρατιωτικού κτήματος, δηλαδή στον στρατιώτη του *θεματικού* στρατού²⁸¹. Όμως, οι πραγματικά επίλεκτες στρατιωτικές μονάδες δεν προέρχονταν από τους περιστασιακούς αυτούς στρατιώτες, αλλά από τους μόνιμους των *Ταγμάτων*²⁸². Από τη στιγμή που οι *κατάφρακτοι* αποτελούσαν το πλέον επίλεκτο κομμάτι του βυζαντινού στρατού²⁸³, είναι φυσικό να προέρχονταν κυρίως από αυτά. Άλλωστε, ο Ν. Φωκάς στηρίχθηκε περισσότερο σε επαγγελματίες στρατιώτες για τις εκστρατείες του²⁸⁴, στα πλαίσια της γενικότερης τάσης που αναπτύχθηκε τον 10ο αιώνα, για στρατολόγηση περισσότερων μόνιμων στρατιωτών²⁸⁵.

Το κείμενο της *νεαράς* που αφορά την παραπάνω μεταρρύθμιση αναφέρεται σε *κλιβανοφόρους* και *έπιλωρικοφόρους*. Αυτές οι ονομασίες δεν συναντώνται αλλού, αλλά οι περισσότεροι μελετητές έχουν ταυτίσει τους αναφερόμενους στρατιώτες με τους *κατάφρακτους*²⁸⁶. Υπάρχει, όμως, προβληματισμός ως προς την πραγματική επίδραση που μπορεί να είχε αυτή στην δημιουργία των *καταφράκτων*. Πρώτα απ' όλα, οι βαριά οπλισμένοι ιππείς προϋπήρχαν²⁸⁷. Μάλιστα, υπάρχει μαρτυρία γι' αυτούς στην μάχη του Al-Hadath (954), σχεδόν μια δεκαετία πριν από την βασιλεία του Ν. Φωκά, ενώ και η περιγραφή από τα *PM* δίνει την αίσθηση ότι ο σχηματισμός των *καταφράκτων* ήταν μια ήδη δοκιμασμένη τακτική στα πεδία των μαχών.²⁸⁸ Ο Τ. Κόλιας επισημαίνει ότι οι επιτυχίες του βυζαντινού στρατού οφείλονται κατά κύριο λόγο στην πολιτική που άρχισε να ακολουθείται ήδη από τις αρχές του 10ου αιώνα. Ήταν, δηλαδή, αποτέλεσμα βαθμιαίων αλλαγών και όχι συγκεκριμένης μεταρρύθμισης του Νικηφόρου Φωκά²⁸⁹. Έπειτα, μετά την υποτιθέμενη δημοσίευση και εφαρμογή της *νεαράς*, δεν υπάρχει καμία αναφορά για στρατιωτικό κτήμα αξίας δώδεκα λίτρων στα νομοθετήματα των επόμενων αυτοκρατόρων, αλλά αντιθέτως

---

281 Κόλιας (1993) 38-39.

282 Haldon (2001) 107.

283 McGeer (1995) 217.

284 Κόλιας (1993) 25.

285 Haldon (2001) 153.

286 Magdalino (1997) 21-22, όπου προτείνει μια διαφορετική προσέγγιση, ότι δηλαδή η *νεαρά* δεν αναφέρεται στους ίδιους τους *κατάφρακτους* αλλά σε βοηθούς.

287 Wojnowski (2012) 216.

288 Κόλιας (1993) 23-25.

289 Κόλιας (1993) 117-118. Ας σημειωθεί πως πράγματι μια τέτοια μεταρρύθμιση κοινωνικού περιεχομένου χρειάζεται κάποιο χρόνο, για να αποδώσει καρπούς και να επηρεάσει άλλους τομείς, όπως ο στρατός. Στην προκειμένη περίπτωση, αν υιοθετηθεί η άποψη ότι η *νεαρά* ήταν το νομοθέτημα που δημιούργησε τους *κατάφρακτους*, αυτοί αποκλείονται σίγουρα από την περίοδο των πρώτων επιτυχιών του Νικηφόρου Φωκά, πριν γίνει αυτοκράτορας.

επανερχεται η αξία των τεσσάρων λίτρων²⁹⁰. Φαίνεται πως, αν το κείμενο της *νεαράς* δεν είναι προϊόν πλαστογραφίας ή εσφαλμένης αντιγραφής, οι διατάξεις της δεν εφαρμόστηκαν ποτέ, ίσως λόγω της δολοφονίας του Αυτοκράτορα²⁹¹.

Μία άλλη αναφορά, που υπονοεί την στρατολόγηση των *καταφράκτων* από τους υπόχρεους στρατιωτικής θητείας, προέρχεται από την *Επιτομή Ιστοριών* του Ιωάννη Ζωναρά. Σε ένα χωρίο, ο συγγραφέας παραθέτει, με αρνητική διάθεση, διάφορα μέτρα που πάρθηκαν επί βασιλείας του Ν. Φωκά. Εκεί περιγράφεται η αύξηση των στρατιωτικών υποχρεώσεων των πολιτών προς την επόμενη κατηγορία: αναφέρεται δηλαδή, μεταξύ άλλων, ότι όσοι ήταν *πεζοί* γίνονται πλέον *ίππότες* και όσοι ήταν *ίππότες* γίνονται *κατάφρακτοι*²⁹². Ωστόσο τα παραπάνω φαίνεται να είναι μάλλον δημοσιονομικού χαρακτήρα μέτρα και όχι καθαρά στρατολογικά Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι η *στρατεία*, η υποχρέωση για παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών σε αντάλλαγμα για την παρεχόμενη γη, δεν συνεπαγόταν τη στράτευση του υπόχρεου, καθώς μπορούσε να την εξαγοράσει²⁹³. Έτσι, ο αυτοκράτορας, μπορούσε να πληρώσει και να στρατολογήσει επαγγελματίες στρατιώτες αντί για τους απρόθυμους γεωργούς των θεμάτων²⁹⁴.

Αλλά το ότι το βαρύ ιππικό μπορεί να προερχόταν από τα *τάγματα*, όπως για παράδειγμα οι *Αθάνατοι* ή οι *Ίκανάτοι*²⁹⁵, δεν σήμαινε ότι ο σχηματισμός των *καταφράκτων* ταυτιζόταν με αυτές τις συγκεκριμένες μονάδες. Άλλωστε, ο όρος *κατάφρακτος*, για τους Βυζαντινούς, ήταν απλά η ονομασία για το βαρύ ιππικό, όρος που μπορούσε να αλλάξει ανά εποχή ή συγγραφέα²⁹⁶. Έχοντας αυτό υπ' όψιν, γίνεται

---

290 Κόλιας (1993) 91.

291 Κόλιας (1993) 99-108. Εκτός από τα αναφερθέντα ενδεχόμενα, ο Τ. Κόλιας παραθέτει και την περίπτωση, το κείμενο αυτό, να είναι νομοθέτημα που εκδόθηκε επί της βασιλείας του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (σελ. 109-115), άποψη όμως που απορρίπτεται από τον Ρ. Magdalino [Magdalino (1997) 18-19].

292 Ιωάννης Ζωναράς (1871) 82, 14-23

293 Κόλιας (1994) 22-23.

294 Κόλιας (1993) 73-77, όπου επισημαίνει ότι δεν ήταν δυνατό να γίνει μετάθεση των ιδίων προσώπων σε διαφορετικές θέσεις στο στράτευμα που απαιτούσαν ιδιαίτερη εμπειρία (π.χ. από απλός πεζός κάποιος να γίνει αποτελεσματικός ιππέας).

295 Κόλιας (1989β) 24.

296 Κόλιας (1993) 24-25. Εκτός από τις αναφορές των εγχειριδίων σε αντίπαλους *κατάφρακτους*, αξίζει να επισημανθεί η χρήση της ονομασίας *όπλιτης* για τον ασπιδοφόρο πεζό στα *PM*. Η προηγούμενη ονομασία που δινόταν σε αυτόν στα *Τακτικά* του Λέοντα ΣΤ' ήταν *σκουτάτος*, αν και υπήρχε παράλληλη αναφορά στην αρχαία ονομασία [Λέων ΣΤ' (1863) 728B «οἷον εἰς ὀπλίτας, οὗς οἱ νεώτεροι σκουτάτους ἐκάλεσαν...»]. Φαίνεται ότι οι ονομασίες που δίνονται από τα *PM* στους στρατιώτες πηγάζουν από την αρχαιότητα και ενδέχεται να υιοθετήθηκαν στα πλαίσια της «Μακεδονικής Αναγέννησης» χωρίς να συνδέονται απαραίτητα με κάποια σημαντική αλλαγή. Ωστόσο δεν είναι σίγουρο ότι κατάφεραν όλες να καθιερωθούν και στο στράτευμα. Είναι χαρακτηριστικό το ότι στα *TNO*, ενώ διατηρείται η ονομασία *κατάφρακτοι* για το βαρύ ιππικό, η

φανερό ότι η προέλευση των στρατιωτών μπορούσε να είναι διαφορετική, ανάλογα με τις συνθήκες και την εξεταζόμενη περίοδο. Όπως αναφέρθηκε, ο εκάστοτε στρατηγός μπορούσε να επανδρώσει τον σχηματισμό με στρατιώτες από τα *τάγματα*, από τα *θέματα* ή με ξένους μισθοφόρους. Στα εγχειρίδια δίνεται μόνο η κατεύθυνση, για τους άνδρες που θα στελεχώσουν την παράταξη, να έχουν τον προβλεπόμενο οπλισμό και να τοποθετούνται στα *κοντουβέρνια* ανάλογα με τις μεταξύ τους σχέσεις, φιλικές ή συγγενικές²⁹⁷. Αυτό, σε συνδυασμό με τις άλλες λεπτομέρειες για τον σχηματισμό της παράταξης, δείχνει ότι η δημιουργία αυτής ήταν μάλλον έργο του στρατηγού, αποδέκτη των εγχειριδίων, που γινόταν σε συνθήκες εκστρατείας. Μάλιστα, φαίνεται έντονα η δυσκολία αυτής της επάνδρωσης. Σε ιδεατές συνθήκες προβλέπονταν δύο παρατάξεις²⁹⁸. Ωστόσο, επισημαίνεται ότι μπορεί να μην υπάρχουν αρκετοί άνδρες διαθέσιμοι, με συνέπεια, η μοναδική παράταξη που θα σχηματιζόταν να είχε μειωμένη στελέχωση²⁹⁹. Υπό αυτό το πρίσμα, φαίνεται πιθανό, η προαναφερθείσα *νεαρά* να αποτέλεσε μια ατελέσφορη προσπάθεια του Ν. Φωκά να διευρύνει την βάση στρατολόγησης.

2. Η τύχη των *καταφράκτων* στους μετέπειτα αιώνες

Από την αρχή του 11ου αιώνα, οι *κατάφρακτοι* και ο σχηματισμός τους δεν εμφανίζονται πια στις πηγές. Η σταθεροποίηση του ανατολικού μετώπου και το ορεινό έδαφος των Βαλκανίων δεν ευνοούσε την ανάπτυξή τους, και έτσι δεν υπήρχε λόγος για την συντήρηση ενός τόσο ακριβού σώματος³⁰⁰. Η παραπάνω άποψη ενισχύεται, αν ληφθεί υπ' όψιν η πολιτική κατάσταση της Αυτοκρατορίας μετά την βασιλεία του Βασιλείου Β'. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίστηκε από πολιτική αναταραχή και την διάλυση του κρατικού μηχανισμού³⁰¹. Υπήρχε η τάση για μείωση των ακριβών μόνιμων στρατευμάτων που είχαν αναπτυχθεί στις παραμεθόριες

ονομασία του πεζού αλλάζει πάλι προς το λατινογενές *σκουταράτοι*, παρόλο που δεν αλλάζει τίποτα ως προς τον εξοπλισμό και τις τακτικές.

297 *PM* (1995) 38, 73-75· *TNO* (1995) 116, 86-88.

298 *TNO* (1995) 122, 106-109. Σύμφωνα με τον McGeer, είναι αρκετά πιθανό να υπήρχε παρόμοιο χωρίο στα *PM* [*PM* (1995) 42, 65-67], παρ' όλο που λείπει το σχετικό κείμενο [*McGeer* (1995) 73].

299 *PM* (1995) 34, 9-17· *TNO* (1995) 112, 18-26.

300 *McGeer* (1995) 317.

301 βλ. *Ostrogorsky* (1963) 205-229.

περιοχές από την προηγούμενη περίοδο και η υποκατάστασή τους από ένα σύστημα συμμαχιών και διπλωματίας. Αυτό, σε συνδυασμό με την παραμέληση των στρατών των θεμάτων, οδήγησε σε αύξηση της στρατιωτικής εξάρτησης της Αυτοκρατορίας από μισθοφορικά στρατεύματα, κυρίως ξένους³⁰². Άλλωστε, υπήρχε μια γενικότερη επανάπαυση από τις επιτυχίες της προηγούμενης περιόδου, αλλά και κλίμα αποστροφής προς τους στρατιωτικούς λόγω των προνομίων που είχαν αποκτήσει³⁰³. Όσο δεν υπήρχε κάποιος σοβαρός εξωτερικός κίνδυνος, δεν υπήρχε και η ανάλογη προσπάθεια να συντηρηθεί η δυναμική που είχε επιτευχθεί. Αποτέλεσμα ήταν να παρατηρείται κάμψη στα ποσοστά επιτυχίας του στρατού, ήδη από τη δεκαετία του 1030³⁰⁴. Αυτοκράτορες, όπως ο Κωνσταντίνος Θ' (1042-1055), έβλεπαν ότι ικανά γηγενή στρατεύματα αποτελούσαν περισσότερο μια εν δυνάμει απειλή για την εξουσία τους και εμπιστευόνταν περισσότερο μονάδες ξένων μισθοφόρων· μια τακτική που εγκαινίασε ο Βασίλειος Β' με την φρουρά των *Βαράγγων*. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου του Μονομάχου είναι χαρακτηριστική, καθώς φαίνεται πως επί βασιλείας του εγκαταστάθηκαν στην Μικρά Ασία, και συγκεκριμένα στο Θέμα Αρμενιικών, *τάγματα* Νορμανδών μισθοφόρων³⁰⁵. Καθώς οι Νορμανδοί ιππότες σχημάτιζαν μονάδες βαρέως ιππικού, μπορούσαν να υποκαταστήσουν τις αντίστοιχες βυζαντινές.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, φαίνεται να ήταν δύσκολο να επιβιώσει ο σχηματισμός των *κατάφρακτων*. Όμως, μέχρι τα μέσα του 12ου αιώνα υπάρχουν σποραδικές μαρτυρίες που δείχνουν την παρουσία *κατάφρακτων* ιππέων σε μάχες ή άλλου³⁰⁶. Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να επαναληφθεί ότι ο *κατάφρακτος* ιππέας ήταν για τους βυζαντινούς ο «βαριά οπλισμένος» ιππέας. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί ο «κατάφρακτος» κάθε εποχής να ταυτιστεί με τους *κατάφρακτους* του *τρίγωνου* σχηματισμού της εποχής του Ν. Φωκά και του Ν. Ουρανού³⁰⁷. Ο εξοπλισμός μπορεί να ακολουθούσε παρόμοια μοτίβα, όμως η εκπαίδευση, η οργάνωση και οι τακτικές

302 Haldon (2001) 182-185.

303 Κόλιας (1994) 28-29.

304 Haldon (2003) 46-49.

305 Magdalino (1997) 26-32.

306 Wojnowski (2012) 217-218. Ο Μ. Wojnowski διαφωνεί με τον Ε. McGeer στο ότι οι *κατάφρακτοι* εξαφανίστηκαν, καθώς αποτελούσαν το βαρύ ιππικό, απαραίτητο στοιχείο σε κάθε στρατό της εποχής.

307 Δύο ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι αναφορές της Άννας Κομνηνής όπου χαρακτηρίζει Φράγκο ιππέα «κατάφρακτο» [Άννα Κομνηνή (1884) II 249, 16], καθώς και του Ιωάννη Κίνναμου, όπου αναφέρει *κατάφρακτους* ιππείς, εννοώντας Ούγγρους ιππότες [Ιωάννης Κίνναμος (1836) 270, 20].

δεν ήταν απαραίτητα ίδιες³⁰⁸. Η ήττα στο Μαντζικέρτ (1071) και οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν, οδήγησαν στην εξαφάνιση του έως τότε στρατού, αφήνοντας τον Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1078) με λίγες εκατοντάδες στρατιώτες μόνο. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, ο στρατός του Αλεξίου Α΄ να αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από ξένους μισθοφόρους, ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του 1080³⁰⁹. Είναι φυσικό, δεδομένων των συνθηκών, ότι ο Αυτοκράτορας στηριζόταν στον τρόπο πολέμου που οι εκάστοτε ξένοι στρατιώτες ήξεραν και δεν προσπάθησε να τους εντάξει σε ένα υπάρχον σύστημα³¹⁰. Αποτέλεσμα αυτών ήταν και η αλλαγή τακτικής στην προσέγγιση της εφόδου για το βαρύ ιππικό με την υιοθέτηση της χρήσης την εναγκαλισμένης λόγχης, όπως έκαναν οι Φράγκοι ιππότες³¹¹.

Στο σημείο αυτό ας τονιστεί πως η υιοθέτηση νέων τακτικών δεν ήταν απαραίτητα σημάδι προόδου, ούτε καθιστούσε παρωχημένες τις προηγούμενες πρακτικές. Η Άννα Κομνηνή περιγράφει με θαυμασμό την ορμητική έφοδο του Δυτικού ιππότη, θεωρώντας ότι μπορούσε να «τρυπήσει τα τείχη της Βαβυλώνας»³¹². Η υπόθεση που μπορεί να δημιουργηθεί από αυτή την αναφορά, ότι δηλαδή αυτός ο τύπος εφόδου ήταν πιο αποτελεσματικός από αυτόν που χρησιμοποιούσαν οι *κατάφρακτοι*, πρέπει να εξεταστεί με ιδιαίτερη προσοχή³¹³. Είναι φυσικό πως η βυζαντινή πριγκίπισσα, γεννημένη ακριβώς μετά την περίοδο της αναδιοργάνωσης, δεν ήταν δυνατό να είχε την παραμικρή ανάμνηση από τον παλαιό βυζαντινό στρατό, πόσο μάλλον από τους *κατάφρακτους* της περιόδου της στρατιωτικής ακμής. Και η ίδια αντίστοιχα χρησιμοποιεί αυτή την ονομασία για να περιγράψει βαριά οπλισμένους στρατιώτες³¹⁴, αλλά δεν αναφέρει κάτι που να υποδεικνύει το βαρύ ιππικό, όπως το παρουσιάζουν τα εγχειρίδια. Είναι απόλυτα φυσικό, το βαρύ ιππικό να υπήρχε πριν από τον 10ο αιώνα και να συνέχισε με την μια ή την άλλη μορφή

308 Wojnowski (2012) 218.

309 Haldon (2001) 184-185.

310 Τα *τάγματα* ξένων μισθοφόρων διατηρούσαν τις δικές τους στρατιωτικές παραδόσεις και ιεραρχία [Haldon (2001) 183]. Το παραπάνω είναι φυσιολογικό, αφού ο πολεμικός πολιτισμός των Βυζαντινών ήταν σε παρακμή.

311 Tsurtsumia (2014) 87.

312 Άννα Κομνηνή (1884) II 199, 26-27.

313 Εκτός από παραδείγματα της μεσαιωνικής Ευρώπης που οδηγούν τους ερευνητές σε αμφισβήτηση της ανωτερότητας της λόγχης ως πρωτεύοντος όπλου [Morillo (1999) 55], πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν και η μετέπειτα εξέλιξη του ιππικού στους νεότερους χρόνους οπότε άρχισε να χρησιμοποιείται πάλι το ξίφος κατά την έφοδο. Ο L. E. Nolan επισημαίνει ότι η λόγχη είναι άχρηστη, όταν υπάρχει στενή επαφή με τον εχθρό και η ταχύτητα μειωθεί έστω και λίγο. Αυτό καθιστά τον ιππέα ευάλωτο μέχρι να καταφύγει σε κάποιο βραχύτερο όπλο [Nolan (1853) 129-134].

314 Άννα Κομνηνή (1884) I 83, 7, II 249, 16.

μέχρι την οριστική πτώση της Αυτοκρατορίας. Όμως οι *κατάφρακτοι* του 10ου αιώνα, όπως τους περιέγραψε ο Νικηφόρος Φωκάς, φαίνεται ότι άντεξαν όσο υπήρχαν αντίστοιχοι αυτοκράτορες να τους υποστηρίζουν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το βαρύ ιππικό αποτελούσε ένα αναπόσπαστο κομμάτι του βυζαντινού στρατού σε διαφορετικές περιόδους. Από εποχή σε εποχή είχε διαφορετική βαρύτητα και πιθανώς ρόλο στο πεδίο της μάχης, ωστόσο, ο βαριά οπλισμένος ιππέας ήταν πάντοτε παρών σε όλη την διάρκεια της ιστορίας της Αυτοκρατορίας.

Ο εξοπλισμός του χαρακτηρίστηκε από μια εξελικτική διαδικασία, χωρίς να διαφανεί κάποια επαναστατική τεχνολογική καινοτομία. Αυτό όμως που χαρακτήρισε τον *κατάφρακτο* του 10ου αιώνα, τόσο σε σχέση με τους προκατόχους του, όσο και με μεταγενέστερους αυτού, δεν ήταν τόσο η διαφορετική θωράκιση που μπορεί να διέθετε, αλλά ο κύριος λόγος ύπαρξής της. Διέθετε πλήρη πανοπλία ποικίλης κατασκευής, που άφηνε ελάχιστα σημεία ακάλυπτα, τόσο στον αναβάτη, όσο και στον ίππο του. Η ύπαρξη αυτής της επιμελημένης θωράκισης δεν συνδεόταν με λόγους παθητικής προστασίας, όπως για παράδειγμα ισχύει για μια μονάδα σωματοφυλακής, που σκοπό έχει να προφυλάξει και να κρατηθεί μακριά από τον κίνδυνο. Ο ρόλος της ολόπλευρης αυτής προστασίας ήταν έντονα ενεργητικός, καθώς οι *κατάφρακτοι* καλούνταν να «βουτήξουν» σε μια θάλασσα από εχθρικά δόρατα και να βγουν από αυτή αλώβητοι. Οι άντρες των πρώτων σειρών έπρεπε να κάνουν με τα βραχέα *σιδηροράβδια* και *παραμήρια* που κρατούσαν, ένα ακόμα βήμα εμπρός για να συναντήσουν τον εχθρό. Υποχώρηση και διαφυγή δεν ήταν μες στις επιλογές τους. Άλλωστε ο βαρύν εξοπλισμός τους θα λειτουργούσε ως τροχοπέδη και θα τους άφηνε στο έλεος του ελαφρού εχθρικού ιππικού.

Το αντικείμενό τους ήταν να διασπάσουν τις εχθρικές γραμμές με την ορμή της εφόδου τους. Αυτή η αποστολή δεν ήταν κάτι εύκολο που μπορούσε να κάνει ο καθένας. Σίγουρα προϋπέθετε ένα ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης και πειθαρχίας, καθώς οι *κατάφρακτοι* έθεταν τους εαυτούς τους σε μεγαλύτερο κίνδυνο σε σχέση με το λοιπό στράτευμα. Οι αμυντικά τοποθετημένοι πεζοί μπορούσαν να ελπίζουν ότι δεν θα δεχθούν καν επίθεση, ενώ οι ελαφρύτερα οπλισμένοι ιππείς μπορούσαν εύκολα να υποχωρήσουν, όταν δυσκόλευαν τα πράγματα. Αντίθετα, οι *κατάφρακτοι* στόχευαν απευθείας την αντίπαλη διοίκηση, στο ισχυρότερο σημείο της αντίπαλης παράταξης. Το χτύπημα και η πίεση που ασκούσαν ήταν πρόκληση για κάθε στρατό της εποχής, ακόμα και για τους ίδιους τους Βυζαντινούς που πειραματιζόνταν με τον

σχηματισμό του πεζικού, για να μπορούν να αντιμετωπίζουν παρόμοια απειλή από τους εχθρούς τους.

Η σύγκριση με τους Δυτικούς ιππότες των κατοπινών αιώνων μοιάζει αναπόφευκτη, ωστόσο χρειάζεται προσοχή ώστε να μη γίνουν απλουστεύσεις. Παρ' όλο που και οι δύο τύποι πολεμιστών αποτελούν παραδείγματα μεσαιωνικού βαρέως ιππικού, οι ομοιότητές τους σταματάνε εδώ. Οι διαφορές τους μπορούν να εντοπιστούν στον οπλισμό και την τακτική της εφόδου, περισσότερο όμως φαίνεται ότι διέφεραν στην οργανωτική δομή τους. Οι *κατάφρακτοι* του 10ου αιώνα δεν ήταν υποτελείς τοπικοί άρχοντες που πρόσφεραν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες στα πλαίσια ενός φεουδαρχικού συστήματος. Η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται στην παρουσία μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας που, όσο έδειχνε ενδιαφέρον για τα στρατιωτικά, είχε την δυνατότητα να επιμεληθεί η ίδια την ποιότητα των στρατιωτών της, ειδικά στα επίλεκτα τμήματα όπου μπορούσε να έχει μόνιμους επαγγελματίες. Παράλληλα μπορούσε να φροντίσει και για τον εξοπλισμό τους, χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς κόστους, λαμβάνοντας υπόψιν και τον περιορισμένο αριθμό αυτών.

Στους *κατάφρακτους* ταίριαζε καλύτερα ο τίτλος του «στρατιώτη» έναντι του «πολεμιστή», καθώς λειτουργούσαν αυστηρά μέσα στα ευρύτερα πλαίσια του στρατεύματος, σε συνεργασία και αρμονία με τις άλλες μονάδες. Οι Γάλλοι ιππότες, στην μάχη του Κρεσύ το 1346, ποδοπάτησαν τους φίλιους πεζούς τοξότες που υποχωρούσαν, για να ορμήσουν απερίσκεπτα στον εχθρό³¹⁵. Κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να σταθεί ούτε ως σκέψη στον βυζαντινό στρατό του 10ου αιώνα. Η επιτυχία της εφόδου στηριζόταν σε όλο το στράτευμα. Από το πεζικό που παρείχε κάλυψη από πρόωρη εχθρική επίθεση, το κανονικό ιππικό με το οποίο οι *κατάφρακτοι* συντόνιζαν την επίθεση, μέχρι και από το ελαφρύ ιππικό που κάλυπτε τα πλευρά του σχηματισμού. Αυτή η συνεργασία και ο καταμερισμός των ρόλων φαίνεται και στην ίδια την παράταξη των *καταφράκτων*, καθώς αυτή ήταν επί της ουσίας ένα μεικτό σώμα. Ο οπλισμός άλλαζε ανάλογα με την θέση που είχε ο στρατιώτης. Ειδικά από την πέμπτη σειρά και πίσω, στο κέντρο του σχηματισμού, δεν έχουμε «κανονικούς» *κατάφρακτους* αλλά ιπποτοξότες. Η παρουσία τους μοιάζει λογική, καθώς δεν είχαν άμεση επαφή με τον εχθρό, άρα εκμεταλλεύονταν την ακτίνα δράσης του όπλου, ενώ παράλληλα δεν χρειάζονταν τόσο επιμελημένη θωράκιση. Ωστόσο, αυτό δεν ήταν

---

315 Bennett κ.α. (2005) 44-45.

κάτι που μπορούσε εύκολα να εφαρμοστεί στην πράξη, καθώς προϋπέθετε ότι ο σχηματισμός μπορούσε να διατηρήσει την συνοχή του σε συνθήκες μάχης, κάτι που απαιτούσε αυξημένα επίπεδα ηθικού και πειθαρχίας από αυτούς που τον στελέχωναν.

Η έφοδος των *καταφράκτων*, εφ' όσον δεν παρεμποδιζόταν από κάτι, ήταν ορμητική, αρκετή ώστε να τρέψει τον εχθρό σε φυγή. Συνδύαζε τόσο τον σωματικό όσο και τον ψυχολογικό παράγοντα, ώστε να ξεπεράσει τα όρια του πεζικού της εποχής. Η μη υιοθέτηση των πιο «εξελιγμένων» τεχνικών των επόμενων αιώνων, με το εναγκαλισμένο στη μασχάλη δόρυ, δεν φαίνεται να τους εμπόδιζε να πετύχουν τον σκοπό τους. Χρησιμοποιούσαν τα ίδια τα άλογά τους σαν «πολιορκητικούς κριούς» και όλο τον σχηματισμό σαν «σφήνα», για να ανοίξουν δρόμο. Τη δουλειά τους έκανε πιο εύκολη το σχετικό δόγμα που επικρατούσε για τους σχηματισμούς του πεζικού που προέβλεπε μικρό βάθος για τους στρατούς του ανατολικού μετώπου.

Η προέλευσή τους δεν είναι ξεκάθαρη, ωστόσο, τα υψηλά κριτήρια που απαιτούνταν υποδείκνυαν ότι ήταν επαγγελματίες στρατιώτες. Η βασική πηγή πρέπει να ήταν τα *τάγματα*, χωρίς όμως να αποκλείονται άλλοι τύποι στρατιωτών. Σε κάθε περίπτωση, όντας το πλέον επίλεκτο κομμάτι του στρατού, θα αποτελούνταν από το καλύτερο διαθέσιμο υλικό. Η γενικότερη παραμέληση του στρατού που συντελέστηκε τον 11ο αιώνα φαίνεται ότι συντέλεσε στην σταδιακή εξαφάνισή τους, τουλάχιστον με την μορφή και την οργάνωση που περιγράφει ο Ν. Φωκάς. Την θέση τους μπορεί να πήραν μισθοφόροι Δυτικοί ιππότες, οι *Προνιάριοι* ή *τάγματα* που συστάθηκαν για αυτό τον σκοπό, μετά και την καταστροφική μάχη του Μαντζικέρτ³¹⁶. Εκ του αποτελέσματος φάνηκε ότι κανένας από τους μετέπειτα σχηματισμούς βαρέως ιππικού δεν κατάφερε να ξεχωρίσει με ανάλογο τρόπο στα πεδία των μαχών.

Ως γενικότερο συμπέρασμα, μπορεί να ειπωθεί ότι οι *κατάφρακτοι* του 10ου αιώνα χαρακτήρισαν την εποχή τους με το επιθετικό της πνεύμα που ενσάρκωσαν. Ήταν η περίοδος που οι Βυζαντινοί σταμάτησαν να κρατούν παθητική άμυνα και βγήκαν να συναντήσουν τον εχθρό στα εδάφη του. Σταμάτησαν να δίνουν προτεραιότητα σε πλάγια μέσα και έμμεσες τακτικές, αλλά χρησιμοποίησαν ωμή δύναμη, για να λυγίσουν τους αντιπάλους τους. Δεν εγκατέλειψαν την ασφάλεια που παρείχε το τόξο, αλλά έδειξαν ότι το κάτι παραπάνω που χρειαζόταν, για να κερδηθεί μια μάχη ήταν λίγες εκατοντάδες θαρραλέοι στρατιώτες με σιδερένια ρόπαλα.

---

316 Heath (1979) 28-30.

ΕΙΚΟΝΕΣ

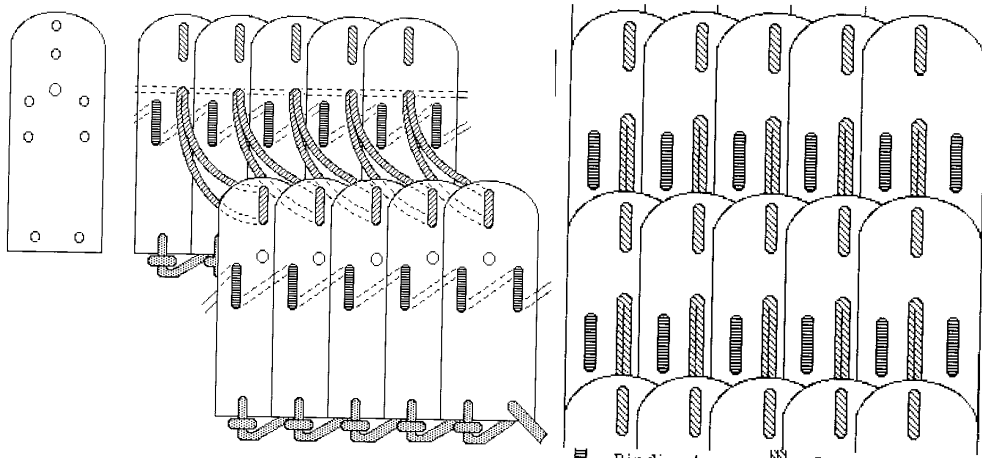
Εικόνα 1. Απεικόνιση θωρακισμένων ίππων (αριστερά) και θωράκισης προσώπου (δεξιά). Από τον κώδικα αρ. 5 του αρχείου του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, φ 39r, φ 36v, 14ος αι.

[από τις ιστοσελίδες: <http://manuscriptminiatures.com/4893/14243/>
<http://manuscriptminiatures.com/4893/14239/> (τελευταία πρόσβαση 29/1/2019)]

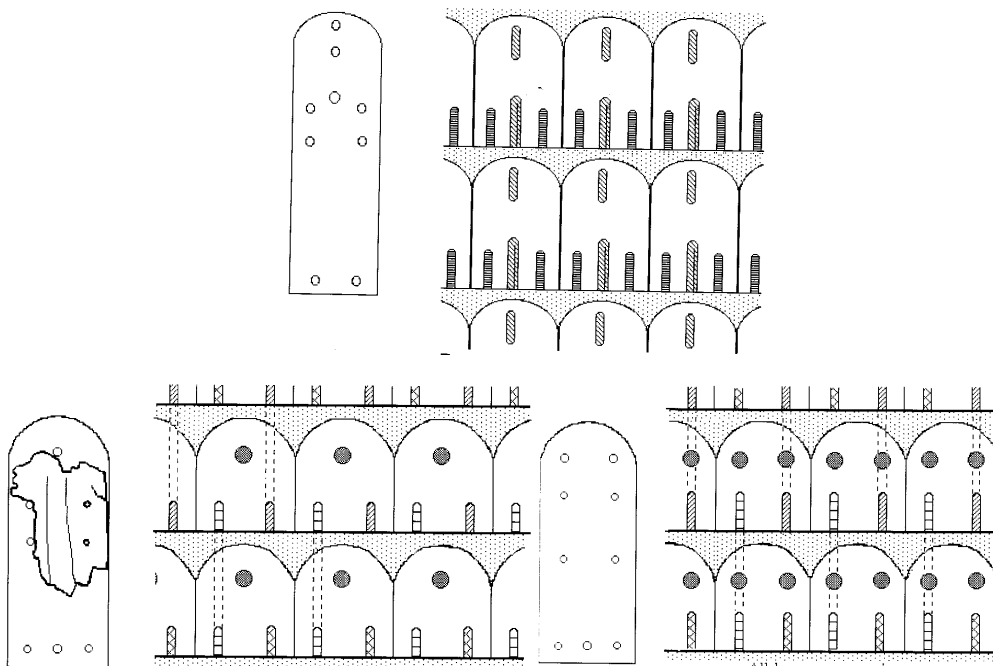
Εικόνα 2. Σιδερένιες πλάκες κλιβανίου που βρέθηκαν στην πΓΔΜ (αριστερά) και στην Βουλγαρία (δεξιά).

[D'Amato (2012) 13, 54]

Εικόνα 3. Σχηματική αναπαράσταση του τρόπου δεσίματος των πλακών του κλιβανίου.

[Dawson (2001/2) 91]

Εικόνα 4. Σχηματική αναπαράσταση της εξέλιξης της κατασκευής του κλιβανίου με τη χρήση δερμάτινου υποστρώματος. Με τις πλάκες ραμμένες στο υπόστρωμα (πάνω), ενωμένες στο δέρμα με μονό πριτσίνι (αριστερά) ή με διπλό (δεξιά).

[Dawson (2001/2) 91-92]

Εικόνα 5. Αριστερά: Εικόνα του Αγίου Νεστορίου σε τοιχογραφία από την Εκκλησία του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη στην Καστοριά, 12ος αι.

Δεξιά: Σύγχρονη ανακατασκευή του κλιβανίου της τοιχογραφίας από τον δημιουργό Δημήτρη Κατσίκη.

[από την ιστοσελίδα: <http://www.hellenicarmors.gr/armor/klivanion-of-saint-nestor/> (τελευταία πρόσβαση 29/1/2019)]

Εικόνα 6. Αριστερά: Αλυσιδωτός θώρακας (λωρίκιον ή ζάβα) του 9ου – 10ου αιώνα που βρέθηκε στην Βουλγαρία.

Δεξιά: Τμήμα αλυσιδωτής θωράκισης από την Μονή Ιβήρων που παραδοσιακά σχετίζεται με τον Λέοντα Τορνίκιο. Αποτελείται από κρίκους διαμέτρου 1 cm οι οποίοι είναι ενωμένοι με μικρό πριτσίνι στο σημείο τομής τους (riveted mail).

[D'Amato (2012) 53, 54]

Εικόνα 7. Τα επιμέρους στοιχεία της θωράκισης των καταφράκτων. Διακρίνονται εναλλακτικές κατασκευές για τα κρεμάσματα (αλυσιδωτή, φολιδωτή ή ίδια με του κλιβανίου) και για την προστασία του άνω άκρου μέχρι τον αγκώνα (αρθρωτή, φολιδωτή, με ή χωρίς επωμίδα). Από τον τελικό εξοπλισμό λείπει το έπιλώρικον, καθώς και η προστασία για το κάτω μέρος του χεριού με την μορφή γαντιών ή χειρομανίκιων όπως ονομάζονται από κάποιες πηγές.

[Dawson (2009) 38-39]

Εικόνα 8. Αριστερά: Η πρόταση του L. E. Nolan για προστασία των χεριών από τον αγκώνα και κάτω, για όλες τις μονάδες ιππικού της εποχής του, στηρίχθηκε στο αντίστοιχο ινδικό παράδειγμα. Περιλαμβάνει εσωτερική επένδυση με συνδυασμό αλυσιδωτής και αρθρωτής μεταλλικής θωράκισης εξωτερικά. Η περιγραφή των βυζαντινών πηγών δείχνει ότι τα *χειρόψελλα* ή *μανικέλια* δεν πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικά.

Δεξιά: σύγχρονη ανακατασκευή *χειρόψελλων* από τον δημιουργό Δημήτρη Κατσίκη.

[Nolan (1853) 125· από την ιστοσελίδα: <http://www.hellenicarmors.gr/armor/klivanion-macedonian-period/> (τελευταία πρόσβαση 29/1/2019)]

Εικόνα 9. Κράνος με περιμετρική ενίσχυση που βρέθηκε στην Βουλγαρία, πιθανώς βυζαντινής προέλευσης του 11ου αι. (αριστερά) και σύγχρονη ανακατασκευή

της πλήρους προστασίας του κεφαλιού των *καταφράκτων*, όπως αυτή περιγράφεται στις πηγές (δεξιά).

[D'Amato (2012) 52· Dawson (2009) 61]

Εικόνα 10. Λεπτομέρειες από τις τοιχογραφίες του Αγίου Μερκουρίου από τον ναό Πρωτάτου στο Άγιο Όρος, 13ος αι. (δεξιά) και του Αγίου Ορέστη από τον ναό της Παναγίας Επισκοπής Ευρυτανίας, 12ος-13ος αι. (αριστερά). Διακρίνονται οι λαβές των ασπίδων οι οποίες χρησιμοποιούνται κεντρικά, μπορούν όμως να δεχθούν τον πήχη ώστε η παλάμη να μείνει ελεύθερη να χειριστεί τα χαλινάρια του αλόγου.

[Από: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο, 9ος – 12ος αι. (εξώφυλλο)*· Grotowski (2010) εικ. 38]

Εικόνα 11. Κεφαλή βυζαντινού *σιδηροράβδιου* του 10ου αι. με τέσσερις γωνίες.

[D'Amato (2012) 45]

Εικόνα 12. Απεικονίσεις σιδηροράβδιου σε χρήση από ιππείς. Από το χειρόγραφο της Σύνοψις Ἱστοριῶν του Ιωάννη Σκυλίτζη που βρίσκεται στην Ισπανική Εθνική Βιβλιοθήκη στην Μαδρίτη, MS Graecus Vitr. 26-2. φ 164r, φ 169v, 12ος αι.

[από την ιστοσελίδα: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?pid=d-1754254> (τελευταία πρόσβαση 29/1/2019)]

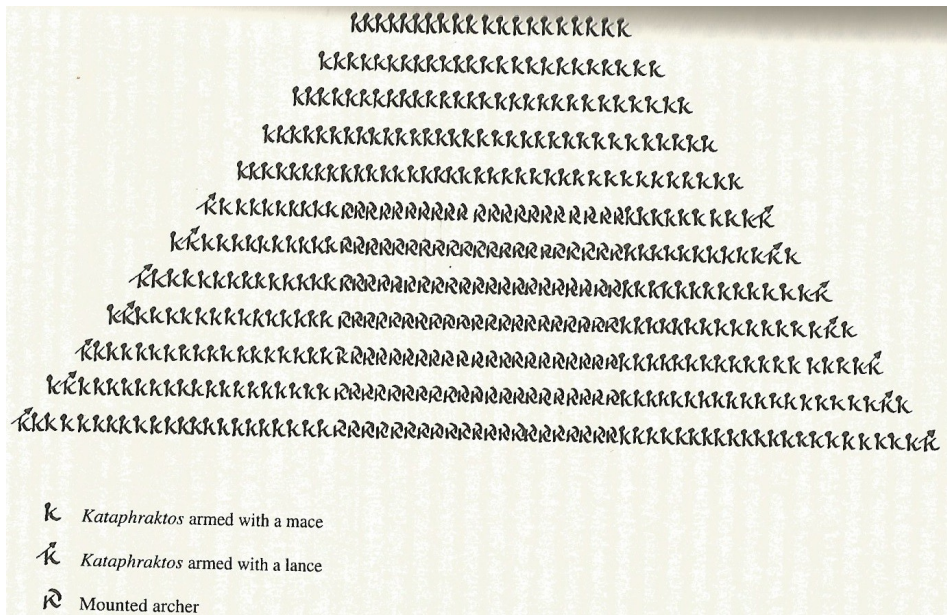

Εικόνα 13. Αριστερά: Βυζαντινό ξίφος, πιθανώς του 10ου αιώνα.

Κέντρο: Απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου όπου φέρει μακρύ ξίφος. Από το καθολικό του μοναστηρίου του Αγίου Παντελεήμονος στο Νερέζι της πΓΔΜ.

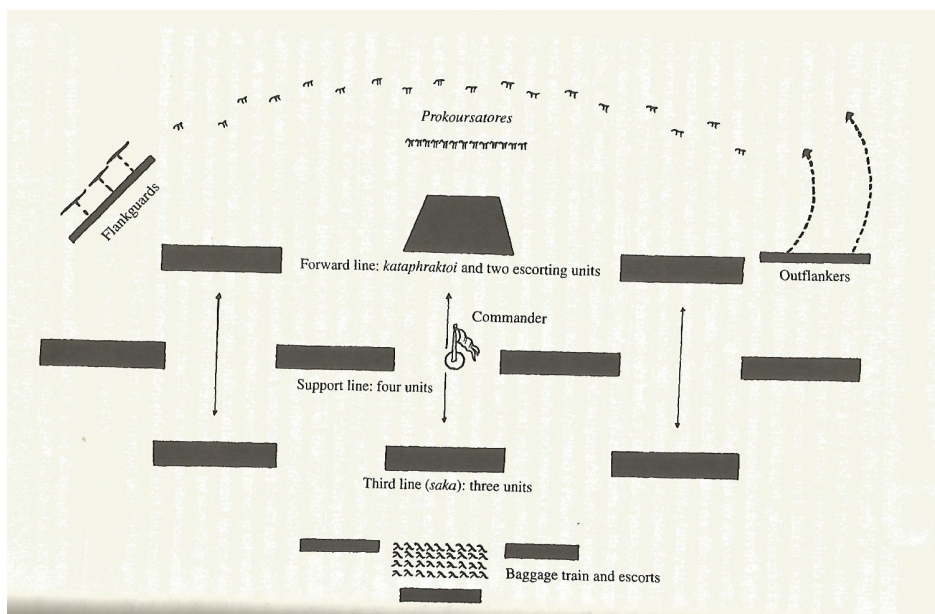
Δεξιά: Σύγχρονη αναπαράσταση πιθανού τρόπου παράλληλης εξάρτησης σπαθίου και παραμηρίου.

[D'Amato (2012) 44· Grotowski (2010) εικ. 45a· Dawson (2009) 53]

Εικόνα 14. Ο σχηματισμός των *καταφράκτων*. Στο εσωτερικό του βρίσκονται οι ιπποτοξότες, ενώ στα πλευρά υπάρχουν *κατάφρακτοι* εξοπλισμένοι με δόρατα. Η ανάπτυξη αυτών αρχίζει κανονικά από την 5η σειρά, σύμφωνα με τα εγχειρίδια.

[McGeer (1995) 287]

Εικόνα 15. Η συνολική ιππική παράταξη με έναν σχηματισμό *κατάφρακτων* στο κέντρο.

[McGeer (1995) 282]

Εικόνα 16. Σύγχρονη αναπαράσταση κατάφρακτου (1979). Αν και η συγκεκριμένη εικόνα στηρίζεται στα *PM*, εντούτοις έχει κάποια στοιχεία που προβληματίζουν. Εκτός από τον τρόπο ανάρτησης της ασπίδας, περισσότερο ξενίζει ο συνδυασμός λόγχης και «δυτικού τύπου» ψηλής σέλας. Τα παραπάνω υποδεικνύουν πως ο δημιουργός, έχοντας μάλλον υπ' όψιν το πρότυπο του μεσαιωνικού ιππότη, θεώρησε δεδομένη αυτή την πρακτική από τους βυζαντινούς τον 10ο αιώνα.

[Heath (1979) plate D, 36]

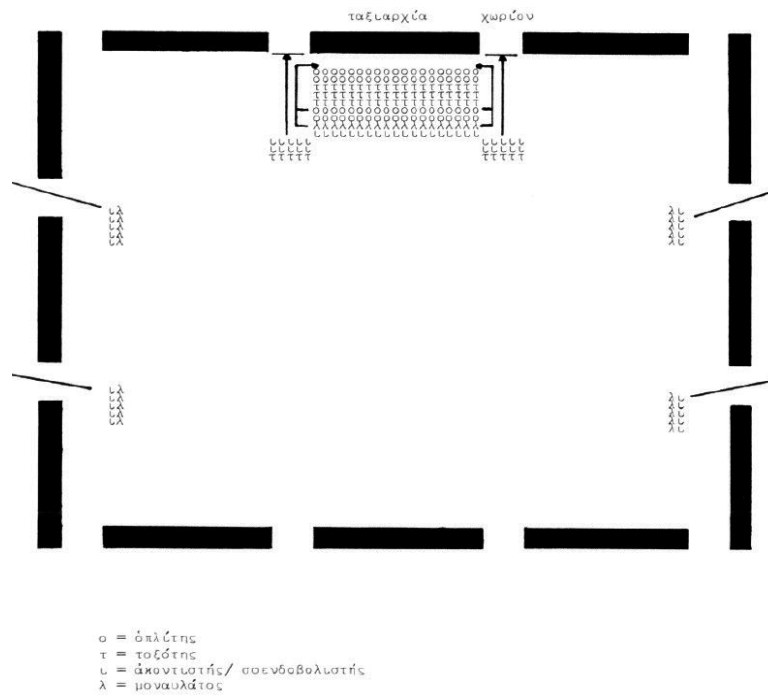

Εικόνα 17. Σύγχρονες αναπαραστάσεις κατάφρακτων (2009 – 2012) στα πρότυπα των *PM*. Χαρακτηριστική λεπτομέρεια αποτελούν τα μανίκια του επίλωρικού που κρέμονται από πίσω.

[Dawson (2009) 54-55· D'Amato (2012) 50-51]

Εικόνα 18. Το τετράγωνο του πεζικού, αποτελούμενο από δώδεκα ταξιαρχίες. Στο σχήμα γίνεται ανάλυση της ταξιαρχίας όπου σε περίπτωση επίθεσης εχθρικού βαρέως ιππικού, μία σειρά όπλιτων και αυτή των μεναυλάτων περνάνε μπροστά για να ενισχύσουν την άμυνα.

[McGeer (1988) 142]

Εικόνα 19. Οι δύο πρώτοι πεζοί της ταξιαρχίας, ενισχυμένοι με την παρουσία του μεναυλάτου για απόκρουση εχθρικής ιππικής εφόδου. Σε αντίθεση με τα άλλα δόρατα, το μέναυλο είναι πιο παχύ και όχι απόλυτα ίσιο καθώς προέρχεται από ατόφιο κορμό νεαρού δέντρου.

[Dawson (2007) 5]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

- Άννα Κομνηνή (1884): *Άννης τῆς Κομνηνῆς Ἀλεξιάς*, εκδ. Reifferscheid, A. *Annae Comnenae Alexias*, vol.I - II, Leipzig: B.G. Teubner.
- Θεοφάνης (1883): *Θεοφάνους Ἀμαρτωλοῦ Μοναχοῦ καὶ Ἡγουμένου τοῦ Ἄγροῦ καὶ Ὁμολογητοῦ Χρονογραφία Ἐτῶν ΦΚΗ'*, εκδ. Boor, C. *Textum Graecum Continens* vol. I. Leipzig: B.G. Teubner.
- Ἰωάννης Ζωναράς (1871): *Ἰωάννου τοῦ Ζωνάρα Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, εκδ. Dindorf, L. *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum*, vol. IV. Leipzig: B.G. Teubner.
- Ἰωάννης Κίνναμος (1836): *Ἐπιτομὴ τῶν κατορθωμάτων τῶ μακαρίτη βασιλεῖ καὶ πορφυρογεννήτῳ κυρίῳ Ἰωάννῃ τῶ Κομνηνῶ, καὶ ἀφήγησις τῶν πραχθέντων τῶ ἀοιδίμα υἱῶ αὐτοῦ τῶ βασιλεῖ καὶ πορφυρογεννήτῳ κυρίῳ Μανουήλ τῶ Κομνηνῶ ποιηθεῖσα Ἰωάννῃ βασιλικῶ γραμματικῶ Κιννάμῳ*, εκδ. Meineke, A. *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae vol. XIII], Bonn, 3-300.
- Λέων ΣΤ' (1863): *Λέοντος ἐν Χριστῶ τῶ Θεῶ Ἀυτοκράτορος τῶν ἐν Πολέμοις Τακτικῶν Σύντομος Παράδοσις*, εκδ. Migne, J.P. *Patrologia Graeca*, vol. CVII, Paris, coll. 669-1116.
- Λέων Διάκονος (1828): *Λέοντος Διακόνου Ἱστορία*, εκδ. Hase, C. *Leonis diaconi Caloënsis Historia* [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae vol. XXX], Bonn, 3-178.
- Νικηφόρος Φωκάς (1828): *Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ Νεαραὶ Διατάξεις*, εκδ. Hase, C. *Nicephori Phocae Novellae* [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae vol. XXX], Bonn, 309-323.

- *TNO* (1995): *Τακτικά Ἦγουν Στρατηγικά Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*, κεφ. 56-62 εκδ. McGeer, E. *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 33], ανατύπωση, Washington DC: Dumbarton Oaks, 2008, 88-162.

- *PM* (1995): *Στρατηγική Ἐκθεσις καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*, εκδ. McGeer, E. *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 33], ανατύπωση, Washington DC: Dumbarton Oaks, 2008, 12-58.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

- Θεοτόκης, Γ (2018α). *Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the 10th Century: A Comparative Study*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Θεοτόκης, Γ (2018β). “Military Technology: Production and Use of Weapons”, στο: *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204* (Γ. Στουραϊτης επιμ.) 440-472, [Brill's Companions to the Byzantine World, vol. 3], Leiden: Brill Academic Publishers.

- Καλαφίκης, Γ. (2009). *Η Οργάνωση του Ὑστερου Ρωμαϊκοῦ Στρατοῦ (260 – 395) Σχηματισμοί Μάχης – Διοίκηση – Οχυρώσεις – Αμυντική Στρατηγική*, Αδημ. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.

- Κόλια – Δερμιτζάκη, Α. (1997). “Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές του 10ου και 11ου αι. Μία ιδεολογική προσέγγιση”, στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο, 9ος – 12ος αι.* (Κ. Τσικνάκης, επιμ.), 213 – 238, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.

- Κόλιας, Τ. (1988). *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* [Byzantina Vindobonensia 17], Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Κόλιας, Τ. (1989α). “Τα όπλα στην βυζαντινή κοινωνία”, στο: *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση* (Χ. Αγγελίδη, εκδ.), 463-476, Αθήνα: ΕΙΕ/Κέντρο βυζαντινών ερευνών.
- Κόλιας, Τ. (1989β). “Η πολεμική τεχνολογία των Βυζαντινών”, *Δωδώνη* 18:1, 17-41.
- Κόλιας, Τ. (1993). *Νικηφόρος Β' Φωκάς (963-969). Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο*, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Βασιλόπουλος.
- Κόλιας, Τ. (1994). *Η θέση του στρατιωτικού στην βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.
- Κόλιας, Τ. (1997). “Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: Θεωρία και πράξη”, στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο, 9ος – 12ος αι.* (Κ. Τσικνάκης, επιμ.), 153 – 164, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.
- Λάζαρης, Σ. (2015). “Το ιππικό στην όψιμη αρχαιότητα και στο Βυζάντιο”, στο: *Βυζάντιο, Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα, τ. Β' : Υλικές και ιδεολογικές δομές* (Τ. Λουγγής και Ε. Kislinger, επιμ.), 135-150, Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Anglim, S. Rice, R. Jestice, P. Rusch, S. Serrati, J (2002). *Fighting Techniques of the Ancient World*, London: Amber Books.
- Bennett, M. Bradbury, J. DeVries, K. Dickie, I. Jestice, P (2005). *Fighting Techniques of the Medieval World*, London: Amber Books.

- Bennett, M. (1995). “The medieval warhorse reconsidered”, στο: *Medieval Knighthood V: Papers from the Sixth Strawberry Hill Conference 1994* (S. Church και R. Harvey, επιμ.), 19 – 40, Woodbridge: The Boydell Press.
- Brown, E. (2018). “Feudalism”, *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/feudalism> (τελευταία πρόσβαση 24/12/2018).
- Dagrón, G. Mihăescu, H. (1986). *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris: CNRS editions.
- Davis, R.H.C. (1989). *The medieval warhorse*, London: Thames and Hudson.
- Dawson, T. (1998). “Kremasmata, Kabbadion, Klibanion: Some aspects of middle Byzantine military equipment reconsidered”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 22, 38 – 50.
- Dawson, T. (2001/2). “Klivanion revisited: an evolutionary typology and catalogue of middle Byzantine lamellar”, *Journal of Roman Military Equipment Studies* 12/13, 89 – 95.
- Dawson, T. (2002). “Suntagma Hoplôn: the equipment of regular Byzantine troops, c. 950 – c. 1204”, στο: *A Companion to Medieval Arms and Armour* (D. Nicolle, επιμ.), 81 – 96, Woodbridge: The Boydell Press.
- Dawson, T. (2007). “Fit for the task: equipment sizes and the transmission of military lore, sixth to tenth centuries”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 31, 1- 12.
- Dawson, T. (2009). *Byzantine Cavalryman, c.900-1204*, Oxford: Osprey Publishing.
- D’Amato, R. (2012). *Byzantine Imperial Guardsmen 925 – 1025*, Oxford: Osprey Publishing.

- Donaghy, T (2012). “Feeding the Ancient Horse”, *Journal of the Veterinary History Society* 16:3, 302-324.
- Ellis, J. (1978). *Cavalry: History of Mounted Warfare*, ανατύπωση, Barnsley: Pen & Sword, 2004.
- Giacomantonio, C. Bradford, B. Davies, M. Martin, R (2014). *Making and Breaking Barriers. Assessing the value of mounted police units in the UK: Summary report*. Cambridge: RAND.
- Grotowski, P (2010). *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)* [The Medieval Mediterranean, vol. 87], Leiden: Brill Academic Publishers.
- Haldon, J. (1979). “Some Aspects of Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 1, 11 – 47.
- Haldon, J. (2001). *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου*, μτφρ. Ν. Πρωτονοτάριος, Αθήνα: Εκδ. Τουρίκη, 2004.
- Haldon, J. (2002). “Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour” στο: *A Companion to Medieval Arms and Armour* (D. Nicolle, επιμ.), 65 – 86, Woodbridge: The Boydell Press.
- Haldon, J. (2003). “Approaches to an alternative military history of the period 1025-1071” στο: *Η αυτοκρατορία σε κρίση (;) Το Βυζάντιο τον 11ο αιώνα (1025-1081)* (Β. Βλυσίδου, επιμ.), 45 – 74, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.) Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Heath, I. (1979). *Byzantine Armies 886-1118*, Oxford: Osprey Publishing.

- Keegan, J (1976). *The face of battle*, New York: The Viking Press.
- Kradin, N. N. (2016). "Cavalry and empires", στο: *The Encyclopedia of Empire* (N. Dalziel και J. M. MacKenzie, εκδ.), <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe172> (τελευταία πρόσβαση 20/10/2018).
- Lemerle P. (1971). *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, μτφρ, Μ. Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2010.
- Magdalino, P. (1997). "The byzantine army and the land: From stratiotikon ktema to Military Pronoia", στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο, 9ος – 12ος αι.* (Κ. Τσικνάκης, επιμ.), 15 – 36, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν.
- McGeer, E. (1988). "Infantry versus Cavalry : The Byzantine Response.", *Revue des Études Byzantines*, 46, 135 – 145.
- McGeer, E. (1995). *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 33], ανατύπωση, Washington DC: Dumbarton Oaks, 2008.
- Morillo, S. (1999). "The "Age of Cavalry" Revisited", στο: *The Circle of war in the middle ages. Essays on medieval military and naval history* (D. J. Kagay και L. J. A. Villalon, εκδ.), 45 – 58, Woodbridge: The Boydell Press.
- Nicolle, D. (1982). *The armies of Islam 7th-11th centuries*, Oxford: Osprey Publishing.
- Nicolle, D. (1990). *Attila and the nomad hordes*, Oxford: Osprey Publishing.
- Nicolle, D. (1992). *Romano-Byzantine Armies 4th-9th centuries*, Oxford: Osprey Publishing.

- Nolan, L. E. (1853). *Cavalry: Its History and Tactics*, London: Bosworth & Harrison.
- Ostrogorsky, G. (1963). *Ιστορία του βυζαντινού κράτους. τόμος δεύτερος*, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Βασιλόπουλος, 1997.
- Tsursumia, M. (2011). “The evolution of splint armor in Georgia and Byzantium. Lamellar and scale armor in the 10th – 12th centuries”, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21, 65 – 99.
- Tsursumia, M. (2014). “Couched Lance and Mounted Shock Combat in the East: The Georgian Experience”, *Journal of Medieval Military History* 12, 81 – 108.
- White, L. (1964). *Medieval technology and social change*. London: Oxford University Press.
- Wojnowski, M. (2012). “Periodic revival or continuation of the ancient military tradition? Another look at the question of the katafraktoi in the byzantine army” *Studia Ceranea* 2, 195 – 22.